

יחס הרמב"ם לחילופי נוסחאות במקורות שקדמו לו

א. מבוא¹

שאלות של נוסח בכתבי חז"ל הן לחם חוקו של הרמב"ם, שנזקק להן כמהדיר וכפרשן של המשנה, כמחבר פירושים תלמודיים, כפוסק ואף כהוגה דעות. פעמים רבות עמדו לפני הרמב"ם כמה גרסאות, והוא הכריע ביניהן בשתיקה. לפיכך כה חשובים המקומות שהרמב"ם עומד בהם במפורש על חילופי גרסה ומפרש את שיקולי הכרעתו בהם.

את מרבית התייחסויותיו של הרמב"ם לענייני נוסח אנו מוצאים ב"פירוש המשנה", רובן הערות קצרות על גרסה אחרת של המשנה, פעמים הרבה בלי להכריע בין הגרסאות. התייחסויות לענייני נוסח נמצאות גם בחיבורים אחרים של הרמב"ם: בחידושו לתלמוד, ב"ספר המצוות", ב"משנה תורה", בתשובותיו ו"במורה הנבוכים". במשנה תורה הרמב"ם דן בארבעה מקומות בענייני נוסח בדברי חז"ל, ומדרכו שם ניתן ללמוד לא מעט על יחסו לשאלת הדרכים להכרעה בענייני נוסח. דיונים חשובים בשאלות נוסח נמצאים ברשימות תלמידיו של הרמב"ם מבית מדרשו, והמובא בשמו שם שופך אור חשוב בעניין זה.

כמאמרי זה אדון גם בשאלה הנכבדה בדבר יחסו של הרמב"ם לתוספות סבוראיות בתלמוד. וכפי שנראה, הרמב"ם מתייחס לעניין זה כאל עניין של **מסירה** ולא של **עריכה**. כלומר, מדובר בדברים שנכנסו מן הגיליון, וניתן (וצריך!) לדעתו לסלק את התוספות הללו כדי להגיע לתלמוד "מקורי" כפי שיצא מתחת ידי האמוראים.²

1 מאמר זה הוא עיבוד של עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' שמחה עמנואל מן החוג לתלמוד באוניברסיטה העברית. במאמר שוקעו גם כמה מהערותיו על העבודה. אני מודה לו עליהן ועל בינה תלמודית שאילפני יחד עם שאר מוריי מן החוג לתלמוד.

2 מסיבה זו עצמה אין לקבל את מה שהציעו מקצת חוקרים, שלדעת הרמב"ם רוב החומר הסתמי שבתלמוד הוא סבוראי, וזאת משום שהרשה לעצמו לפסוק לעתים נגד ה"משא ומתן" לעומת "תלמוד ערוך". אנו רואים במפורש שהרמב"ם מנה רק מקומות מעטים בכלל המקורות הסבוראיים, ואף דחה אותם מהלכה, ובוודאי אין זה יחסו לרוב מניין ובניין התלמוד. הסיבה שהרמב"ם אינו פוסק לפי ההנחות המשתמעות מן המשא ומתן התלמודי (ובזה אין הוא ראשון במסורת הלימוד הספרדית/מזרחית) היא גישתו שהתלמוד עצמו מביא אותן רק כחלק מההליך הלימודי, ואינו מחויב להן למסקנה. ראה תשובות הרמב"ם סי' שמה (לחכמי לונל): "ולא סמכתי על קושיא זו ואמרת לא נניח תלמוד ערוך ונפסוק הלכה ממשא ומתן של גמרא".

במאמר זה לא אעסוק ביחסו של הרמב"ם לחילופי גרסאות במקרא, אף על פי שדן בהם, מפני שעניין זה זקק דיון לעצמו.³

ב. נוסח המשנה

הרמב"ם כתב פירוש לכל המשנה, ובחר לעשות זאת יחד עם ההדרת נוסח המשנה במלואו. ממילא, נזקק הרמב"ם, כפרשן וכמהדיר, להכריע פעמים רבות בשאלת נוסח המשנה אף בעניינים שאין להם שום משמעות להלכה. וכבר עמדו כמה וכמה תלמידי חכמים, ובהם י"נ אפשטיין,⁴ ד' רוזנטל⁵ ועוד,⁶ על העובדה שנוסח המשנה של הרמב"ם הוא "מהדורה" שלו, ולא רק העתקה של נוסח משנה שעמדה לפניו, ופעמים הרבה תיקן כנראה את נוסח המשנה על פי הבבלי. מכל מקום, ניתוחה של ת' צורבל, שחקרה את לשון האוטוגרף של הרמב"ם ל"פירוש המשנה", מעלה כי ביסוד המהדורה של הרמב"ם עמד כתב יד משובח של המשנה, גם אם תיקן בו את הנוסח במקומות מסוימים על פי הבבלי.⁷

על יחסו העקרוני לנוסח המשנה עמד הרמב"ם בתשובתו (מהדורת בלאו, סימן תמב). וזה לשונו:

תשובת שאלה על עניין אלמנה 'הניזונת' תנן או 'נזונת' תנן, ואמרתם והלא המשנה לפנינו. דעו כי על נוסח המשנה איך היא אין לישאל. וכי המשנה ספר העזרה היא שאין בה אות חסירה או אות יתירה? ומניין אנו יודעים האיך כתב רבינו הקדוש במשנה, 'ניזונת' או 'הניזונת', אלא מן הזקנים לא מן הספרים.

3 המקום הידוע שהרמב"ם דן בחילופים מעין אלה הוא במשנה תורה הלכות ספר תורה, פרק ח, הלכה ד, ושם הוא מונה את כל הפרשיות הפתוחות והסתומות שבתורה, ומטעים את דבריו: "ולפי שראיתי שיבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו, וכן בעלי המסורת שכותבין ומחברין להודיע הסתומות והפתוחות נחלקין בדברים אלו כמחלוקת הספרים שסומכין עליהן", ודרך ההכרעה שלו נסמכת על ספר בעל נוסח מופתי, הלוא הוא כתר ארם צובה הנודע: "וספר שסמכנו עליו בדברים אלו – הוא הספר הידוע במצרים, שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים, שהיה בירושלם מכמה שנים להגיה ממנו הספרים. ועליו היו הכל סומכין, לפי שהגיהו בן אשר, ודקדק בו שנים, והגיהו פעמים רבות, כמו שהעתיקו, ועליו סמכתי בספר תורה שכתבתי כהלכתו".

4 מברא לנוסח המשנה, עמ' 1276.

5 ראה רוזנטל, משנת עבודה זרה, עמ' 9-8, 148, 159, 165.

6 ראה גולדברג עירובין, עמ' סא.

7 צורבל, עמ' 9. לדעת צורבל (עמ' 15-16) "בכתיבת המשנה דבק הרמב"ם בכתב-יד קדום כלשהו, קרוב לוודאי כתב-יד שנחשב בעיניו משובח, ולא שינה את הגרסה גם כשהייתה שונה ממסורת המשנה שהילכה בזמנו ובמקומו". דבר זה היא לומדת מן העובדה שלעתים בפירוש המשנה נוקט הרמב"ם לשון אחר (מאוחר יותר וטוב פחות) מן הלשון שהוא נוקט בנוסח המשנה עצמו.

ובכמה מקומות אמרינן כעניין הזה כדאמרינן 'קבוטר' 'מאברין' או 'קפוטר' 'מעברין' ומקומות הרבה כזה. משה ב"ר מימון זצ"ל.⁸

כאן אין הרמב"ם עוסק בהכרעת נוסח אלא ביחס התלמוד לנוסח המשנה. הרמב"ם אומר שאין לנוסח המשנה (שאמנם נכתב לדעתו על ידי רבי ולא רק נערך על פה) "ספר העזרה",⁹ "שעליו היו הכל סומכין",¹⁰ ולכן לא יכלו האמוראים להביא ספר ולבדוק נוסחים קלים של חסרות ויתרות, כנראה כיוון שהמעתיקים אינם מקפידים בקטנות, ובעניין הזה אין אנו חיים אלא "מן הזקנים, לא מן הספרים". ה"זקנים" כאן (בנוסח אחר: "הסופרים") הם כנראה האמוראים שעסקו בבירור נוסח התלמוד, ולא ברור לגמרי אם הזקנים מסתמכים על מסורת שבעל פה או על סברה. מן המקורות שהרמב"ם רומז להם (הניזונית – כתובות צה ע"ב; מאברין – עירובין נג ע"ב, ירושלמי ברכות יב, ג = עירובין כב, ב = ע"ז לט, ג; קבוטר – יומא יט ע"ב, ירושלמי יומא לט, ב) נראה שלעתים מדובר במסורת,¹¹ לעתים בסברה,¹² ולעתים כנראה בשניהם.¹³

נדון במקומות שדן בהם הרמב"ם בנוסח המשנה במהלך פירושו, וננסה לראות מהו יחסו הכללי של הרמב"ם לנוסחים שונים. נביא את נוסח משנת הרמב"ם בגופן מיוחד, ואחריו את פירושו.¹⁴

1. הקדמה ל"פירוש המשנה"

אבל מסכת מכות בכמה העתקות היא מחוברת למסכת סנהדרין ונחשבת עמה.

- 8 תשובות הרמב"ם, חלק ג, עמ' 721.
- 9 או "ספר עזרא", כחלק מן הנוסחאות בתשובה, דהיינו ספרו של עזרא הסופר, שממנו היו מגיהים. ויש בכך דמיון לספרו של בן אשר. ראה בהערה הבאה. על "ספר עזרא" ראה גם בספר דברי יוסף לר' יוסף סמברי (מהדורת שטובר, עמ' נג–נד).
- 10 לשון הרמב"ם בהלכות ספר תורה, פרק ח, הלכה ד ביחס לספר המקרא של בן-אשר (לעיל, הערה 3).
- 11 כך בנושא "קבוטר", שאין מביאים בו טעם לגרסה השונה.
- 12 כך בעניין "הניזונית", שאין מסורות, זה אומר כך וזה אומר כך, אלא לאחר שהוצעה השאלה מובאות סברות להכריע בה.
- 13 כך בעניין "מאברין", שמובאת מחלוקת רב ושמואל שעקרונית אפשר שהיא עניין של מסורת, אלא שהוסמכו לה טעמים לכל צד.
- 14 כל המובאות הן מפה"מ מהדורת קאפח, על פי אוטוגרף הרמב"ם (שאינו בידנו ממנו ספר טהרות). במקומות שהובאו תיבות מנוקדות, כך הוא בכתב יד הרמב"ם עצמו. סיגנטורות לכתבי יד: אוטוגרף הרמב"ם: זרעים, נזיקין וקודשין, Huntington 117, Pocock 295; מועד ונשים, הספרייה הלאומית Heb 40 5703 (לשעבר באוסף ששון, 72-73). כתב יד פארמה (או פארמה א): פארמה, ספריית הפלטינה, 3173 (דה-רוסי 138; כתיבה איטלקית, המאה האחת-עשרה לספה"נ). כתב יד פארמה ב (לסדר טהרות): פארמה, ספריית הפלטינה 2596 (דה-רוסי 497; כתיבה מזרחית, המאה השתים-עשרה לספה"נ). כתב יד קאופמן: ספריית האקדמיה בבודפשט, אוסף קאופמן, A50 (כתיבה איטלקית, המאות האחת-עשרה-השתים-עשרה לספה"נ). כתב יד לו: קמברידג', ספריית האוניברסיטה, Add. 470.1 (כתיבה ביזנטית, המאה החמש-עשרה לספה"נ).

שכיון שאמר אלו הן הנחנקין, הסמיכו לו ואלו הן הלוקין. ואין זה נכון, אלא היא מסכתא בפני עצמה. ונסמכה לסנהדרין, לפי שאין מלקין ועונשין אלא הדיינים. והוא מאמר ה': "והפילו השופט והכהו לפניו כדי רשעתו".¹⁵

הרמב"ם מכיר את הנוסחאות שבהן מכות היא חלק מסנהדרין,¹⁶ אך שולל את הגרסה הזו. הרמב"ם אינו מנמק את דעתו, ואפשר שהכריע על פי התלמוד הבבלי, שמתייחס למסכת מכות כממסכת בפני עצמה.¹⁷

2. ברכות ז, ח

עונין אמן אחר ישראל המברך ואין עונין אמן אחר הכותי המברך עד שישמע כל הברכה.

יש שקורין ישמע. והעניין אחד, לפי שהכוונה שלא יענה אמן אם היה הכותי מברך, עד שישמע העונה אמן כל הברכה.

הרמב"ם מביא חלופת ניקוד, ואף על פי שהניקודים משקפים הבדלי משמעות (ישמע העונה לעומת ישמע המברך), אין זה משנה את תוכן הדברים. לכאורה הרמב"ם לא היה צריך להיזקק לניקוד התיבה, שהרי לפי דבריו "העניין אחד", אך הקריאה ישמע¹⁸ פותרת קושי מסוים, מפני שלפני כן נאמר "עונין", בלשון רבים, ונראה תמוה לגרוס "ישמע" בלשון יחיד. ונראה שמטעם זה הרמב"ם מביא את הקריאה הזו, שלפיה "ישמע" ביחיד מדבר על הכותי. מכל מקום, הרמב"ם מביא כאן שתי גרסאות ואינו מכריע ביניהן, ואף מציין ש"העניין אחד".

3. פאה א, ב

אע"פ שאמרו אין לפאה שעור, הכל לפי גודל השדה ולפי רוב העניים ולפי העונה.

יש קורין ענוה, וביאורו התשובה, כלומר עניית השדה, האם תעשה תבואה מרובה או תבואה מועטת. **ויש שקורין ענבה,** וביאורו הגרגר, כלומר גודל הגרגרים וטובן או קטנן ורעתן. ושני העניינים קרובים זה לזה.

15 מהדורת קאפח עמ' טו.

16 ראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 983.

17 ראה המקורות המובאים במבוא לנוסח המשנה שם, שאפשטיין מייחס אותם לרבנן סבוראי.

18 המתועדת בקטעי הגניזה JTS ENA 3568.2 ו-T-S E2.10.

גם כאן יש הבדל בפירוש בין שתי הגרסאות, אך בסופו של דבר הרמב"ם מדגיש ש"שני העניינים קרובים זה לזה", ואינו רואה צורך להכריע בין הגרסאות.¹⁹

4. שביעית ו,א

וכל שהחזיקו עולי מצרים, מכזיב ועד הנהר ועד אמנם, נאכל אבל לא נעבד. מן הנהר ועד אמנם ולפנים, נאכל ונעבד.

יש קורין אמנם, והיא אמנה, ויש קורין סמנוס.

ובתשובתו הוא כותב (מהדורת בלאו, סימן כז²⁰): "שאמנה הנזכרת בשיר השירים (ד,ח) היא הנקראת במשנה "אמנס", והיא הנקראת בברייתא "סמנוס",²¹ והיא הרי באניאס". ובמשנה תורה (תרומות א,ז) נקט לשון "טורי סמנוס" או "סמנוס".²² כאמור, הרמב"ם מעיד כנראה שיש חילופי נוסח גם במשנה,²³ אך כנוסח עיקרי במשנה נקט את "אמנס".²⁴ גם במקרה זה, הרמב"ם מביא שתי נוסחאות שאין הבדל משמעות ביניהן, כשהנוסח "אמנס" קושר את המקום ל"אמנה" שבשיר השירים, ואילו שאלה היא במה עוזר הנוסח "סמנוס", מאחר שלא ידוע על מקום שנקרא כך בזמננו.²⁵ וכנראה גם לא בזמן הרמב"ם,²⁶ ונראה שיש לשייכו במסגרת הסוגה (ז'אנר) של "מילים זרות", שיש תועלת לתעד את כל הנוסחאות שלהן, משום שהן עשויות לסייע בפענוח האטימולוגיה שלהן וכיוצא בזה.

- 19 הגרסה "ענבה" אינה נמצאת בכתבי היד של המשנה שלפנינו אלא בעדים עקיפים, וראש להם התלמוד הירושלמי כ"י רומי (ראה משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, חלק א, עמ' צה-צו).
- 20 חלק א, עמ' 229.
- 21 ראה תוספתא תרומות, פרק ב, הלכה יב (מהדורת ליברמן, עמ' 114); תוספתא כפשוטה, עמ' 316.
- 22 כך בנוסח כתבי היד. ראה ש' פרנקל (מהדיר), משנה תורה להרמב"ם, ספר זרעים, ירושלים-בני-ברק תש"ן, עמ' תתב.
- 23 אך ראה משנה עם שינויי נוסחאות (לעיל, הערה 19), חלק ב, עמ' נ-נא, שנוסח זה אינו מתועד בכתבי היד שבידנו. מכל מקום, קשה להניח שב"יש קורין", הרמב"ם מתכוון לנוסח שבברייתא תרומות, וכנראה עמד לפניו נוסח כזה.
- 24 כך בנוסח המשנה ופה"מ בכתב היד המיוחס לרמב"ם, ואפשר שעל פי זה יש לתקן גם בתשובה במקום "אמנס".
- 25 ראה תוספתא כפשוטה (לעיל, הערה 21), והוא משער שמדובר בצורה שנוצרה מ"טורוס אמנוס", אך אינו יודע לזהות את מקומם. וראה י' אליצור, ישראל והמקרא: מחקרים גיאוגרפיים היסטוריים והגותיים, רמת-גן תש"ס, עמ' 389: "אין אפוא כל ספק, שאמנה של המשנה אינה אלא האמנוס סעיפם הדרומי של הררי טורוס (Taurus) החוצצים בין סוריה לבין אנטוליה. ההרים ההם ידועים בשמותם היטב מימי קדם ועד היום הזה". כאמור, הרמב"ם בתשובתו לא צעד בדרך זו. לגישה אחרת המנסה ליישב בין תשובת הרמב"ם לדברי אליצור, ראה י' מקבילי (עורך ראשי), משנה תורה ספר זרעים מדויק מנוקד ומבוואר, הוצאת "מפעל משנה תורה" ו"מכון התורה והארץ", ישראל תשע"ג, עמ' 110.
- 26 שהרי הוא זיהה את המקום עם "הרי הבניאס" - בניאס ולא סמנוס.

5. עירובין ד,ב

פעם אחת לא נכנסו לנמיל עד שחשכה.

יש קורין ללמין, והוא המעגן שהאניות עוגנות שם.

לפנינו מילה זרה קשה, שהרמב"ם מתעד שתי נוסחאות שלה, והיא שייכת לסוגה "מילים זרות". בכתבי היד של סדר המשנה מתועדות שתי הנוסחאות,²⁷ אך בכתבי היד של הבבלי (במשנה מא ע"א, ובציטוטים מן המשנה מג ע"א–ע"ב) הגרסה היא "לנמל",²⁸ ואפשר שהרמב"ם מעדיף אותה משום שהיא המצויה גם בבבלי.

6. פסחים ד,י

מהדורא בתרא	מהדורא קמא
הלכה זו היא תוספתא, אבל ראיתי לפרשה גם כן לפי שיש בה תועליות.	הלכה זו במקצת העתקות היא מנוסה המשנה, ובמקצת העתקות מציינים עליה כתוספתא, אבל ראיתי לפרשה גם כן לפי שיש בה תועליות.

הרמב"ם היה אמביוולנטי באשר לשיוך ההלכה למשנה כבר במהדורא קמא, אך לאחר זמן החליט שהיא תוספתא, אולי משום שבבבלי היא מובאת בלשון "תנו רבנן".²⁹

7. יבמות יב,א

חלצה במנעל, חליצתה כשרה. באמפליא, חליצתה פטולה.

ואמפליא, ויש קורין אנפליא, והוא נעל מפשתן ארוג.

גם זו מילה זרה שיש לה שתי גרסאות. במסכת כלים (כז,ו) גרס הרמב"ם "אמפליא" בלי להעיר על כך, ובמשנה תורה (כלים כב,יב), הוא מעדיף את "אנפליא".³⁰

27 גולדברג עירובין, עמ' 105.

28 גולדברג שם, וכתבי היד (אשכנזיים) המצויים בפרויקט ליברמן: אוקספורד, ותיקן 109, מינכן 95.

29 ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 950.

30 ברוב הנוסחים במשנה יבמות, גם של סדר המשנה גם של המשנה שבבבלי: "אנפליא". כתבי היד הגורסים "אמפליא" הם כתבי יד של נוסח הרמב"ם של המשנה וקטע גניזה אחד והמשנה שבכ"י ליידין של הירושלמי. וכן הוא גם בערוך, ערך אמפליא, ובפירוש הגאונים לסדר טהרות, משנת כלים (דקדוקי סופרים השלם, יבמות, חלק ד, עמ' נו–נז).

8. סנהדרין ז,ב

אמר ר' יהודה: אף הוא אם מת בידם לא היו מקיימין בו מצות שריפה, אלא פותחין את פיו בצבת על כרחו שלא בטובתו, ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו, ויורדת וחומדת את בני מעיו.

ועניין 'חומדת את בני מעיו', מלהטת את קרביו ושורפתם. וכך אמרו בעוף אם נפל לאש, 'נפלה לאור ונחמדו בני מעיה'. **ויש מי שקורא בריש, ונגזר מן חמרמרו מעי.**

יש כאן מילה קשה דוגמת ענווה/ענבה, שיש הבדל ביניהן במשמעות ובאטימולוגיה, אך העניין אחד. היתרון של הגרסה "חומרת" הוא שניתן להביא לה ראיה מן המקרא, ואילו "חומדת" סתומה, אך היא מופיעה כדבריו גם במקום אחר במשנה (חולין ג,ג). מכל מקום, הרמב"ם אינו מכריע ביניהן, ואף בוחר ב"חומדת" כנוסח הפנים.³¹

9. עדיות א,ג

הלל אומר: מלא היין מים שאובין פוסלין את המקוה, שאדם חייב לומר כלשון רבו. שמאי אומר: תשעת קבין.

שמעיה ואבטליון הם רבותיהם של שמאי והלל, כמו שיתבאר באבות, והיו עליהם השלום גרים, ונשארה בלשונם עלגות הגוים, והיו אומרים במקום מלוא היין מלא היין, והיה הלל אומר כך, מלא היין, כמו ששמע מהם. והוא אמרו שחייב אדם לומר כלשון רבו. **ויש מי שקורא מלוא חין ואומר כי השינוי היה בין חין וחין.** והקריאה הראשונה היא אשר קבלתי מאבא מארי זצ"ל, שקבל מרבו ורבו זכרם לברכה.

שינוי הנוסח כאן משמעותי מבחינת פירוש המשנה: מהו "שאדם חייב לומר כלשון

31 בכ"י פארמה הגרסה היא "חומדת", אך בכ"י קאופמן ובכ"י לו, וכן בכתבי היד של הבבלי נב ע"א (כ"י הרצוג [התימני], כ"י קרלסרוהא, כ"י פלורנץ, כ"י מינכן והדפוס הראשון [האירופים]) הגרסה היא "חומרת". בקטע גניזה T-S E1.107 הקריאה אינה בטוחה, ואף נראה שיש שם הגהה וכתובה על המחק (את הקטע פרסם גם אלוני, קטע משנה עם ניקוד ארץ־ישראלי, וקרא "חומרת"). וראה משנה חולין ג,ג שבה הרמב"ם גורס "ונחמדו", ובפירושו מפנה למשנתנו כגורסת "וחומדת" ללא הערה על חילוף נוסח. בכתבי היד של משנה זו גורסים ככל הנראה "ונחמדו" כ"י קאופמן ופארמה, וראה הערת הנוסח של הרב קאפח על המשנה שם. אך בכ"י לו ובקטע גניזה T-S E1.116 הגרסה היא "ונחמדו", כגורסת הרמב"ם. מעניין לשים לב שבעניין זה מבין עדי הנוסח השלמים של המשנה רק הרמב"ם עקבי בגרסתו בשני המקומות.

רבו? הרמב"ם גורס "מלא היין"³², ואומר שהלל נקט לשון זו משום שכך שמע מרבו. כפירוש אחר של המשנה, הרמב"ם מביא שיש הגורסים "מלוא חין" ולשון רבו כאן היא "חין" במקום "הין", ומעיד על הקריאה הראשונה ש"היא אשר קיבלתי מאבא מארי זצ"ל, שקיבל מרבו ורבו מרבו", ובמילים אחרות, "שאדם חייב לומר בלשון רבו"!

10. מנחות ט,ה

ר' יוסי אומר: לא משום זה, אלא שהלח נעבר והיבש אינו נעבר.

וענין נעבר, ויש קוראין נעקר, שכאשר מודדין דבר הנוזל, פעמים שהוא שופע ויוצא מן המדה מה שהיה כבר בתוכה, שכבר נתקדש בלי ספק.

גם כאן העניין שווה, אך יש יתרון פרשני לגרסה "נעקר", כי היא מתאימה יותר לפירוש "שופע ויוצא מן המידה"³³.

11. בכורות ו,ו

ר' עקיבה אומר: מושיבו על חורגוזו וממעך. אם יש שם ביצה, סופה לצאת.

וחורגוזו, העצה. והוא סוף חוליות השדרה. ויש מי שקורא עכוזו, ויש מי שקורא אכוזו.

לפנינו שלוש גרסאות למילה זרה, כסוגת המילים הזרות דלעיל.³⁴ החידוש כאן הוא, שהגרסאות עכוזו/אכוזו מופיעות כבר בתלמוד הבבלי (עירובין נג ע"ב). יחד עם זאת, במקומות אחרים שיש בגמרא מחלוקת בנוגע לנוסח המשנה, הרמב"ם אינו מתייחס

32 וכן מנוקד בכ"י לו ובקטע גניזה T-S NS 329.322. בכ"י קאופמן מנוקד מלא, ואילו בכ"י פארמה, בכ"י מינכן 95, בקטע גניזה T-S Misc. 21.7 ובקטע גניזה Oxford Bodlean Library Heb. f. 107/49, בלא ניקוד. וכולם גורסים "הין" במילה השנייה.

33 כגרסה "נעכר" גורסים כ"י קאופמן וכ"י פארמה (לו גורס "נעכד", כנראה שיבוש מן "נעכר"), וכן הוא גם בכתבי היד של הבבלי (פז ע"א / צ ע"א): כ"י פריז, כ"י קהיר, כ"י ותיקן 118, כ"י ותיקן 120. בכ"י מינכן 95: נעבר (ראה דקדוקי סופרים). ורק בדפוס ונציה (ובדפוסים מאוחרים לו): נעקר.

34 וראה דברי צורבל (עמ' 15) על ניקוד מילה זו בכתב היד: "המילים המנוקדות בסדר קדשים מעטות הן, ובדרך כלל הניקוד במילה חלקי, והנה כאן ניקד הרמב"ם את המילה ניקוד מלא, וזאת כנראה בשל היותה צורה לא מוכרת".

למחלוקת זו ומביא רק גרסה אחת.³⁵ לכן נראה שהרמב"ם מביא את שלוש הגרסאות כאן משום שעמדו לפניו בפועל.³⁶

מכל מקום, הרמב"ם שנקט בנוסח הפנים "חורגוזו", כנראה העדיף בזה את גרסת סדר המשנה על פני גרסת התלמוד, וכן נקט גם במשנה תורה (בכורות ג,ה), אף על פי שלכאורה ברור מן התלמוד בעירובין שהיו לבבלי שתי גרסאות, עכוזו ואכוזו, אך לא חורגוזו!³⁷

12. בכורות ז,ג.

והזגדס והצירן.

וידוע שיש בגוף אברים דומים כגון העינים והאזנים והגבות וזולתם. ואם היה שוני בין אחד מהם לחברו באיזה אופן שיהא אותו השוני, כגון שהיה אחד הגבות שערו מרובה מאד והשני מועט מאד, או שער אחד הגבות שחור והשני לבן, או עין כחולה והשניה שחורה, או עין גדולה והשניה קטנה, או שער אחד הריסים לבן והשני שחור, וכן יתר האברים הזוגיים, ושאר השנויים, הרי אותו האדם בעל מום, והוא הנקרא סוגדס, ויש קוראים זגדס, עניינו בעל השוני בשני דברים אשר דרכם שלא יהא ביניהם שוני.

גם חילוף זה הוא במילים זרות. באופן חריג, הרמב"ם בוחר דווקא בגרסת "יש קוראים" כנוסח הפנים.³⁸ וייתכן שהדבר מעיד שכשכתב את טיוטת הפירוש, עמדה לפניו גרסה אחרת מזו שהביא לבסוף בנוסח הפנים.

35 כך לדוגמה בתחילת מסכת עבודה זרה "אידיהן", ואינו מתייחס למחלוקת האמוראים בראש המסכת (בבלי ב ע"א; ירושלמי ה"ב). וכן בדוגמאות שהרמב"ם מביא בתשובה תמב, שהובאה לעיל, הרמב"ם אינו מתייחס לחילופי הנוסח בפה"מ.

36 בכתבי היד של הבבלי (לז ע"א, מ ע"א: כ"י פלורנץ, כ"י ותיקן 119, כ"י ותיקן 120, כ"י ירושלים, כ"י לונדון, דפוס ונציה) הגרסה היא "עכוזו". בדף לז ע"א כ"י לונדון הגרסה היא "עבורן", ותוקנה ל"אכוזו". כ"י קאופמן של המשנה הגרסה היא "חרגו זו", ובכ"י פארמה וכ"י לו הגרסה היא "הרגוזו". לשאר עדי הנוסח, ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 11.

37 לבירור עניין חרגוזו/עכוזו/אכוזו, ראה מבוא לנוסח המשנה שם. אפשטיין (לשיטתו) טוען שדברי הגמרא מוסבים על נוסח ברייתא ולא נוסח המשנה, אך ברמב"ם קשה לומר זאת, אף לשיטת אפשטיין עצמו, שסבור שכשהרמב"ם מדבר על נוסחי עכוזו/אכוזו, הוא מכוון לדברי הבבלי. עם זאת, דווקא פרשנות זו צריכה עיון, ונראה יותר שהוא מכוון לנוסחים אחרים שעמדו בפניו, כאמור לעיל.

38 כ"י קאופמן, כ"י פארמה, כ"י לו: זגדס. בבלי מג ע"ב - מד ע"א: כ"י פלורנץ: זגדיים, זגדום. כ"י לונדון: זגדום, <זגד(י)>ו. כ"י מינכן: זברס, זגרוס.

13. בכורות ז,ה

המשועבן ובעל גבר.

ובעל גָּבֵר, על משקל ארץ, ויש מי שקורא גָּבֵר על משקל גבל, והוא אשר זכרותו ארוך, עד כדי שמגיע לארכובתו. וזו מחלה ממחלות הזכרות. וכבר הזכירוהו הרופאים וראוהו.

כבדוגמה ממסכת ברכות, לפנינו חילופים במסורת הניקוד במילה יחידאית שמשמעותה עמומה, ויש טעם להביא את שתי מסורות קריאה שלה.³⁹

14. ערכין ח,א

המקדיש את שדהו בשעה שאינה יובל, אומרין לו: פתח את ראשון.

במקצת העתקות: המקדיש את שדהו בשעה שאין היובל נוהג. והעניין אחד, אלא שהקריאה הנכונה כמו שכתבנו תחילה.

כאן באופן חריג הרמב"ם מכריע לצד הגרסה "הנכונה כמו שכתבנו תחילה", אף על פי ש"העניין אחד", אך אינו אומר מדוע הכריע כך.⁴⁰

15. מעילה ג,ט

גזברין ששפו את העצים, מועלין בעצים ואין מועלין לא בשפוי ולא בנמייה.

ונמיה, הם שרשי הענפים הבולטים הנשארים בעצים והם ניתזין בעת הפסול וההחלקה, וישאר מקומן בעץ כעין גומה. ובמקצת נוסחאות נוייה. והעניין אחד, לפי שאותם השרשים דומים לנויה,⁴¹ והם מובדלים בפני עצמם בתוך העץ.

גם כאן אין הרמב"ם מכריע בין מסורות הקריאה, אף על פי שבחר באחת מהן לנוסח הפנים.⁴²

39 בכ"י קאופמן הניקוד הוא גָּבֵר.

40 במהדורת קרופ מצוין כתב יד אחד שיש בו הגרסה "בזמן שאין היובל נוהג" - כ"י אוקספורד 370 (כ"י של הבבלי). עדי נוסח רבים של הבבלי (כ"י מינכן 95, כ"י ותיקן 119, כ"י ותיקן 120 והדפוסים) נוקטים את הנוסח "בשעה שאין יובל", שהרמב"ם אינו מזכיר. מכל מקום, בשאר עדי הנוסח של המשנה ושל הבבלי, הנוסח כנוסח הפנים בהרמב"ם.

41 היינו גרעין (הערת הרב קאפח על אתר).

42 כ"י פארמה: גָּבֵיִיא, כ"י קאופמן: גבייה. כ"י לו: נוייה.

16. כלים ד,ג

שולי הקורפיות ושולי הקוסים הצידיניים.

וקוסים הצידיניים, כוסות של חרש בעלי שולים חדין כמו קוץ, ולפיכך נקראו 'קוסים', ואף על פי שהוא נכתב בסמך. **ויש כותבים בצדי, ויש במקצת נוסחאות שכותבים כוסים.**

אף כאן הרמב"ם מביא כמה מסורות ואינו מעדיף אחת מהן, ורק מסתייע בהן לפירוש המילה.⁴³

17. כלים ט,ח

וכן היה אומר במגופת החבית שנקבה שעורה מלא מיצה שניה של שיפון.

ושיפון, "אלדוסר", והוא ממיני השעורים, כמו שביארתי כמה פעמים. והכוונה בזה כאן, קנה שיבולת השיפון. **ויש קוראין שיפה**, והם קנים דקים ורכים אורגין מהן מחצלאות לבנין.

כאן יש הבדל של ממש במשמעות, אך אפשר שגם כאן נכון מה שהרמב"ם כתב לעיל במקומות דומים לזה: "ושני העניינים קרובים זה לזה" (לעיל, דוגמה 2).⁴⁴

18. כלים יב,ב

של שדה טמאה ושל אקון טהורה.

ואקון, **ויש קוראין עקון**, הוא סל של ציד, וצורתו ידועה אצל הציידין, והיא תיבה של עץ ובה ווים, משלשלין אותה בים, והדגים נכנסין לתוכה ואינן יכולין לצאת ממנה.

אף זו מילה זרה, ואין הבדל בין הגרסאות לא בפרשנות ולא באטימולוגיה. וכמו במשנה, כן גם במשנה תורה, הרמב"ם מעדיף את הגרסה "אקון" (כלים ה,י).⁴⁵

43 כ"י פארמה ב': הקוסין. כ"י פארמה א': הקוסים. (בשניהם: והצדניים). כ"י קאופמן: [ה]קוסין (האות ה נוספה על ידי הנקדן). כ"י לו: קוסים. קטע גניזה T-S E1.122: הקוצין.

השווה פירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 14: "הכוסים הצידינים - פ' יש שונין קוסין וכולו אחד הוא".
44 כ"י פארמה ב, כ"י פארמה א, כ"י קאופמן, כ"י לו: שיפון. השווה פירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 18: "של שיפון איכא דאמ' שיפה ואיכא [דאמ'] של חפישה".

19. אהלות ג,ז

וכן מרבך של אבנים, וכן צואר של קורות.

וצואר של קורות, ערימה של קורות. ויש קורין צבר של קורות.

אפשר שהגרסה "צבר" נוחה יותר לפירוש, ולכן הובאה, אך אפשר שהרמב"ם מתעד אותה משום שהיא שכיחה בכתבי היד. וראוי לציין שהגרסה "צואר" מצויה לפנינו רק בנוסח המשנה של הרמב"ם.⁴⁶

20. מקוות ט,ה

ואלו חוצצין בכלים, הזפת והמור...

במקצת נוסחות המור, והוא "אלמסך". ובמקצתן חומר, והוא טיט דביק כעין זפת.

כאן יש חילוף משמעות ברור. הרמב"ם נוקט בנוסח הפנים "המור", אך להלכה פסק "החמר" (מקוות ג,א).⁴⁷

21. נידה ב,ב

נמצא על שלו – טמאין, וחייבין בקרבן. נמצא על שלה הותיוס – טמאין, וחייבין בקרבן. נמצא על שלה לאחר זמן – טמאין בספק, ופטורין מן הקרבן.

במקצת נוסחות אותיוס, ועניינו מיד.

לפנינו שוב מילה זרה, ואין הבדל משמעות בין הגרסאות.⁴⁸

45 כ"י פארמה ב, כ"י פארמה א, כ"י קאופמן, כ"י לו, קטעי גניזה T-S E1.125-126, T-S E2.90 : אקון. השווה פירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 25 : עיקון, ושם בהערה 15 : "לקמן ספכ"ג האקון א"ד העיקון, ערוך : ספ' טבעת בכלים של אקון כו' ויש ששונין של עיקון" (ברמב"ם, סוף פרק כג : האקון).

46 הממצא בכתבי היד (על פי גולדברג, אהלות, עמ' 32) : צבר - כ"י קאופמן, כ"י לו, ג"א (קטע גניזה - המאה האחת-עשרה?), וכן הוא בפירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 83 ; סוור, סואר - כ"י פארמה א', כ"י פארמה ב', כ"י מינכן, הדפוסים והציטוטים בבבלי (שבת קכה ע"ב) ; צואר - רק בכתבי היד של פה"מ.

47 כ"י פארמה ב', כ"י פארמה א', כ"י קאופמן, כ"י לו : המור. השווה פירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 124 : "הזפת וחומר, פ ו' ד' המור, זפת זפתא חימר חומר, ומן דתני המור פ' מסטקי כדאמ' בתוספה המור והקומוס". וראה בהערות שם, שכבבלי שבת טו ע"ב כ"י אוקספורד "והחמר", ר"ח "והמר", ורש"י הגיה "והמור".

48 כ"י פארמה ב' : אַנְתִּיּוּס. כ"י פארמה א' : וותיוס. כ"י קאופמן : אִינְוִתִּיאוּס. כ"י לו : אביתוס. ראה פירוש הגאונים לטהרות, עמ' 110 : "איותיאוס פ' לאלתר". ועיין שם, הערה 8.

דברי סיכום

ראינו לעיל שכמה פעמים מעיר הרמב"ם על גרסאות חלופיות ואינו מכריע ביניהן, גם כשיש הבדל מסוים ביניהן. השאלה מה טעם ביכר הרמב"ם גרסה מסוימת בקביעת נוסח המשנה היא משנית, שהרי היה חייב לבחור אחת מהן. אפשר שיש לקבל את השערתה של צורבל⁴⁹ שעמד לפניו כתב יד שנוסח המשנה בו משובח, ולא רצה לשנות אותו בלא סיבה.

מכל מקום, סקירת הדוגמאות מעלה שלעתיים הרמב"ם שולל גרסה מסוימת, אם על פי התלמוד הבבלי (דוגמאות 1, 6) או משיקולים אחרים (דוגמה 14). אך לעתים הרמב"ם סוטה מדרכו של הבבלי, גם כשניתן ללמוד ממנו על נוסח המשנה (דוגמה 11). במקרה אחד הוא נסמך במפורש על מסורת קריאה שקיבל מרבותיו, הקשורה למסורת פרשנות (דוגמה 9), אך גם כאן אינו מכריע במפורש כמסורת הזאת, ורק מציין אותה. הרמב"ם נוטה להעיר במיוחד על חילופי גרסאות במילים קשות או זרות (דוגמאות 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 21), ולעתים אף עומד על הבדלים במסורת הניקוד (דוגמאות 2, 13). בהרבה מן המקרים, נראה שהטעם להבאת הגרסאות הוא הסיוע שיש בהן לביאור המילה.

קבלתו של הרמב"ם את המציאות של ריבוי גרסאות בלא לשאוף להכריע ביניהן מזכירה במידה רבה את יחסם הכללי של הגאונים לחילופי נוסח כפי שתיארו י' ברודי⁵⁰ וע' פוקס.⁵¹ הדבר אינו מפתיע, בפרט בהתחשב בעובדה שהרמב"ם נסמך בפירושו למשנה על פרשנותם של פרשנים אחרים ועל מסורת הגאונים. הדמיון בין ציוני החילופים בפירוש הגאונים לסדר טהרות לבין הציונים בפירוש הרמב"ם מעיד היטב על כך.

א. נוסח התלמוד

1. יחסו של הרמב"ם לתוספות סבוראיות

בשלושה מקומות בפירוש המשנה הרמב"ם דן בדברים מן התלמוד שהוא מחשיב אותם כתוספות סבוראיות. בשני מקומות מדובר במהדורא בתרא של פה"מ, בעוד שבמהדורא קמא אימץ את דברי התלמוד, ובמקום השלישי אין ודאות שמדובר במהדורא בתרא, אף כי יש רגליים לדבר, כמו ששיערו כמה חוקרים. נראה שהרמב"ם סבור שהתוספות הסבוראיות נכנסות לתחום הטקסטואלי (גיליון שנכנס לפנים הספר), ולכן דיון זה שייך לענייננו.

49 לעיל, הערה 7.

50 עמ' 238–240.

51 עמ' 55–66, 291.

1.1. פה"מ כלאיים ט,ח

שוע, הוא הליבוד, מפני שמחליקים את פני אותו הדבר המלוכד, ותרגום "וטח את הבית", "וישוע ית ביתא". וטווי, הוא שיערב צמר ופשתים יחד ויטווה מהן חוטים. ונוז, הוא שיארג מהם יחד אריג, והיא מלשון הארמנים, ועניינו אצלם החיבור והאיחוד. ואם עירב צמר ופשתים וטווה מהן יחד חוטים וארגו בגד וליבדו אחר כך והחליק את פניו כמו שעושים בבגדי "מלף" המפורסמים, הרי אז יהיה אותו הבגד כלאים. וזה דוקא בכלאים של תורה, שאינו נקרא כלאים אלא עד שיהיו בו כל שלשת הדרכים האלו. וכל מה שזולת זה הרי הוא כלאים מדברי סופרים,

מהדורא בתרא	מהדורא קמא
כן כתבו קצת מן הגאונים. וזה אצלי בלתי נכון, אלא כל אחד מהם כלאים של תורה, ואותו הלשון הכתוב בגמר נדה אינו לשון התלמוד אלא פירוש.	וזה פסק נכון שאין בו ספק, והוא לשון התלמוד. ואם תמצא למישהו דברים החולקים על זה, אל ייכנס בלבך ספק שהוא שכח הלשון ההוא האמור בגמר נידה.

דברי הרמב"ם מכוונים למה שנאמר בתלמוד (נידה סא ע"ב):

אמר רב אחא בריה דרב ייבא משמיה דמר זוטרא: האי מאן דרמי חוטא דכיתנא בגלימיה דעמרא ונתקיה, ולא ידע אי נתיק אי לא נתיק – שפיר דמי. **מאי טעמא, מדאורייתא שעטנו כתיב, עד שיהיה שוע טווי ונוז, ורבנן הוא דגזרו ביה, וכיון דלא ידע אי נתקיה – שרי.**

נראה שלפי הרמב"ם המשפט מן "מאי טעמא" הוא תוספת פירוש על ידי מאן דהוא (הרמב"ם אף אינו כותב שאלו רבנן סבוראי), שנכנסה לגוף התלמוד, והרמב"ם חלק על אותו לשון פירוש, לאחר שבמהדורא קמא נסמך עליו כדברי התלמוד והסכים אתו.

1.2. פה"מ כריתות ג,ה, מהדורא בתרא

ונשאר לנו לבאר איזה אסור נוסף בה כשנשאה יצחק, כדי שיתוסף מחמתו אסור לגבי יעקב. לכך אמרו שזה יהיה אם היה ליצחק בן קטן בשנים זולת יעקב, וזה לשונם, "כגון דאית ליה בן קטן דחאייל אסור על קטן וחייל נמי עליה דידיה".

מהדורא בתרא	מהדורא קמא
והיותר קרוב לדעתי כי לשון זה פירוש, ושמא הוא לרבנן סבוראי.	ולשון זה קשה מאד, לכן תן דעתך להבינו, והוא שסרח זו שמת בעלה

וכבר נתעסקתי כמה פעמים בביאור לשון זה, והוא כולו לדעתי טעות. אבל הנכון לומר, מפני שנתוסף בסרח אסור אשת אח לגבי כל אחיו של יצחק, אתוסף נמי ליעקב אסור נשואין אלו, והוא אסור אשת אב. וזהו העיון הנכון שהוא לפי הכללים.	אחיו של יצחק והיה ליצחק בן קטן כמו שאמרנו חוץ מיעקב, ואפילו לא נשאה יצחק היתה אסורה על הקטן הזה כאשר יגדל ויבוא לכלל מצות משום אשת אחי אביו בלבד. וכאשר יבם אותה יצחק הרי כשיגדל הקטן ויבוא לכלל מצות יהיה אסור אשת אחי אביו ואשת אביו באין עליו כאחת כדרך שבאר התלמוד בפרק זה באיסור חלב ואסור טומאה כמו שבארנו, ולפיכך התנה בבן קטן, ומפני שנתוסף בסרח אסור אשת אב לגבי הקטן כשיגדיל אתוסף נמי ליעקב.

בכריתות יד ע"ב נאמר:

א"ר אבהו: מודה רבי יוסי באיסור מוסיף. וכן כי אתא רבין א"ר יוחנן: מודה ר' יוסי באיסור מוסיף. מאי איסור מוסיף איכא הכא? דאיכא ברא לסבא. מיגו דאיתוסף איסורא לגבי בריה, איתוסף איסורא לגבי דידיה.

לשון הרמב"ם שונה מלשון התלמוד שלפנינו,⁵² אך העניין אחד. הרמב"ם התקשה בפירוש זה, וזיהה אפשרות להסביר אותו כ"פירוש", שאינו חלק מגוף התלמוד (החל ב"מאי איסור מוסיף איכא הכא"), והפעם גם מוסיף ואומר "ושמא הוא לרבנן סבוראי".⁵³ כאן הרמב"ם פחות החלטי, כנראה מפני שלא מצא בכתבי היד סיוע להשערתו.

1.3. פה"מ זבים ד,ו

וטומאת מדף היא מה שאבאר לך, והוא שהזב וחבריו, כלומר זבה נדה ויולדת ומצורע, אם היה עליו מלמעלה אכלין ומשקין, נטמאו, ואפילו היה בינו לבינם חוצצים רבים. וכן אם היה על הזב ערימה של כלים מונחין זה על גבי זה, הרי הכלי העליון טמא טומאת מדף, ואף על פי שיש בינו לבין הזב חוצצים רבים, אלא שאותו הכלי טמא טומאה קלה, כלומר שאינו אב, אלא דינו דין כלים שנגעו בזב, שהן מטמאין אכלין ומשקין בלבד, לא אדם וכלים [...]. ומילה זו,

52 בכל עדי הנוסח שלפנינו (ראה רוזנטל כריתות, פרק ג, הערה 429, והנסמן שם).

53 אפשר שייחוס הדברים לרבנן סבוראי בא להסביר מדוע פשט הנוסח לכל הספרים.

כלומר מדף, יש שנשתמשו בה לענין אחר של טומאה, כמו שביארנו בעשירי דפרה. ועל אותו עניין אמרו בתלמוד: מאי מדף? דכתיב "קול עלה נדף". כלומר, שהוא עניין תנודה. ופירוש זה אינו מעצם הגמר, אלא היא הגהה⁵⁴ מפירוש רבנן סבוראי,⁵⁵ וכתבוה המעתיקים בתוך הדברים ולא העירו על כך. אבל עניין זה שאנחנו בו כאן מטומאת מדף עיקרו מן נדף, והוא נגזר ממה שאומרים ריחו נדף,⁵⁶ כלומר מתפשט ומריח למרחק רב. והושאל שימוש זה לזב, שהוא מטמא כלים שעל גביו ואפילו היה ביניהם חציצות רבות, כאלו ריחו נודף ומגיע עדיהם ומטמא אותם על דרך הדמיון.⁵⁷

הרמב"ם דן כאן בדברי התלמוד (גיטה ד ע"א—ע"ב):

והתנן: ככר על גבי הדף ומדף טמא מונח תחתיו, אע"פ שאם נפלה, אי איפשר אלא אם כן נגעה טהורה, שאני אומר אדם טהור נכנס לשם ונטלה, עד שיאמר בריא לי שלא נכנס אדם שם, וא"ר אלעזר: לא נצרכא אלא למקום מדרון? התם כדקתני טעמא, שאני אומר אדם טהור נכנס לשם ונטלה [...] מכדי האי ככר ספק טומאה ברשות היחיד היא וכל ספק טומאה ברשות היחיד ספקה טמא, משום דהוי דבר שאין בו דעת לישאל וכל דבר שאין בו דעת לישאל בין ברשות הרבים בין ברשות היחיד ספקו טהור. ואיבעית אימא הכא בטומאה דרבנן דקתני מדף כדכתיב "עלה נדף".⁵⁸

הרמב"ם מביא את דברי התלמוד בלשון "מאי מדף, דכתיב 'קול עלה נדף'", ובפירושו למשנה פרה י, א הוא אומר: "ובתחלת גמר נדה אמרו בטומאת מדף דרבנן דכתיב 'קול עלה נדף'", ונראה שהציטוט מתחיל מ"בטומאת", שכך הוא מופיע במקור, בעברית. לפיכך נראה שהרמב"ם לא דייק כאן בציטוטו, ואין ללמוד מכאן על הנוסח שעמד לפניו בתלמוד.

לא ברור למה מן הדברים הוא מתכוון באמרו "הגהה מפירוש רבנן סבוראי", ונראה שכוונתו רק למילים "דכתיב עלה נדף" (או כיוצא בזה), ולא לכל ה"איבעית אימא". מכל מקום, ראוי לציון הסברו הטקסטואלי לדברים: "הגהה מפירוש רבנן סבוראי

54 תרגום דירנבורג: גיליון; תרגום קורח: הערה בגיליון (במקור: טרה).

55 כך במקור: "מן פירוש רבנן סבוראי" ו"פירוש" שהובא לפני כן הוא "תפסיר" במקור הערבי).

56 ראה פירוש הרמב"ם למנחות פרק ח, משנה ז: "ריחו נודף - שיעלה ריחו, לפי שעולים אדיו במקום שהניח בעלינות הכלי וישאר ריחו ולא יארע לו כלום".

57 פה"מ טהרות, עמ' תיח. פאור (עמ' 724), אדלר (עמ' 149-150) ובנדיקט (עמ' קפג) כתבו שמדובר במהדורא בתרא של פה"מ, שכן בפה"מ פרה, פרק י, משנה א, הרמב"ם מביא את הגמרא בנידה בלא הסתייגות.

58 הנוסח על פי דפוס שונצינו (רמ"ט) בפתיחת רוב הקיצורים, ומעין זה בכתבי היד (כ"י מינכן, כ"י ותיקן 111, כ"י ותיקן 113, כ"י 127). בדפוס וילנא: "ואב"א הכא בטומאה דרבנן, דיקא נמי דקתני מדף, דכתיב עלה נדף". ואיני יודע מה מקור נוסח זה.

וכתובה המעתיקים בתוך הדברים ולא העירו על כך". רוצה לומר, התלמוד עצמו אינו פרי עריכת רבנן סבוראי, אלא שהיו מעתיקים שהכניסו את ההגהה לתוך הספר בלא הערה המבדילה אותם מן הטקסט דוגמת המילה "פירוש" או כיוצא בה.

1.4. פירוש תלמיד הרמב"ם (?) לבבא קמא ולבבא מציעא

השקפה דומה להפליא לעולה מפירוש המשנה במסכת זבים בעניין מהות התוספות הסבוראיות, והיא מפורשת יותר, נמצאת בפירוש בערבית לבבא קמא ולבבא מציעא שפרסם רב"מ לוין (גנזי קדם ה, ירושלים תרצ"ד, עמ' 143–144):

ושמענו מרבנו ש"צ [=שמרו צורן] בתחלת בבא מיצעא [כך במקור], שמה שאמרו ממקח וממכר ניחזי זוזי ממאן נקט, לא צריכא דנקט מתרויהו מחד מדעתיה וחד בעל כורחיה, ולא ידע מיהו מדעתיה ומיהו בעל כורחיה, הולכך זה ישבע שאין לו בה פחות מחציה וזה ישבע שאין לו בה פחות מחציה, ופלגי להו לדמי. כל הדברים האלה הם דברי רבנן סבוראי, לא דברי התלמוד, וקרה כדבר הזה בקידושין גם כן, וגם במקום אחר,⁵⁹ והסיבה לזה היא שכל הדברים האלה היו בגליון הכתב, ונעתקו אל תוך הכתב, ונעשו הדברים גרסה. ושמענו מרבנו ש"צ שהיו שלש בבות בכתב רבינו נסים באנדלוסיה, ונמכרו במאתים דינאר מראבטיה,⁶⁰ להיותן נוסחה נכונה, ומפני שהן בכתב רבינו נסים ז"ל, והודיענו רבינו [ש]עיינן [שם] במקום הזה ולא מצא מכל הדברים האלה...

מיהו מחבר הפירוש ומיהו "רבנו ש"צ"? הכותב מזכיר לפני כן תשובה של "רב משה" (עמ' 141), והיא תשובת הרמב"ם לחכמי מרסיי,⁶¹ וכותב גם "ואמר רב משה ש"צ". אם כן, המחבר ודאי חי בזמנו של הרמב"ם, ונראה לי ש"רבנו ש"צ" הוא "רב משה ש"צ", דהיינו מדובר בחיבור של תלמיד הרמב"ם. ראשית, המחבר מצטט בערבית תשובה שכתב הרמב"ם בעברית ליושבים באירופה הנוצרית, וסביר שהמחבר ישיג זאת מן המקור שנותר בידי הרמב"ם מאשר מן התשובה שהגיעה כבר לשואלים. שנית, ההשקפה כאן בעניין התוספות הסבוראיות בתלמוד דומה מאוד להשקפה שציטטנו

59 נראה שיש כאן רמז לאיגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 71, נוסח צרפת: "וכמה סבארי קבעו בגמרא אינון ורבנן דבתריהון נמי כגון רב עינא ורב סימונא. ונקיטנן מן ראשונים דגמארא דריש האשה נקנית עד 'בכסף מנא הני מילי' רבנן סבוראי בתאריי תרצוהי וקבעוהי, ודודר מיניה נמי", כלומר ומקומות אחרים כיוצא בו.

60 סוג מטבע. ראה א"א הרכבי, זכרון לראשונים, ברלין תרמ"ז, סימן קעז וסימן תפט. וראה L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845, עמ' 545–546.

61 "ושאלו על זה בני מרשיליא בכלל שאלותיהם" (עמ' 142 בגנזי קדם). והיא תשובה תלב במהדורת בלאו (ושם: לחכמי לונלי).

מפירוש המשנה. שלישית, כמו לרבו של המחבר, גם לרמב"ם הייתה גישה לנוסח מסכת נזיקין בכתב יד רבנו נסים. וזה לשונו (פה"מ בבא בתרא י, ט, מהדורא קמא):⁶²

כל ערב בעי קניין באיזה אופן שיהיה, ואפילו בבית דין, ואפילו בשעת מתן מעות, ואיזה אופן שיהיה צריך קניין דווקא, לפי שהיו לפני העתקות מדויקות מספרי התלמוד, ומכללן העתקת תלתא בבי בכתב רבינו נסים, ובה כתוב בסוף כל הדברים, אחר שכבר קדמו דברי התלמוד שערב בשעת מתן מעות וערב דבית דין לא באעי קנין, אמר: "והילכתא בכלהי באעי קנין". וזהו לשון רוב ההעתקות המדויקות.

צירוף הטיעונים הללו מעיד לדעתי בסבירות גבוהה שהדברים המצוטטים על ידי המחבר המובא ב"גנזי קדם" הם דברי הרמב"ם עצמו,⁶³ והדברים מצטרפים למה שעולה מפירוש המשנה. לדעת הרמב"ם, תוספות סבוראיות מקורן בהערות גיליון שנכנסו לפניו הספר. מכאן גם ההנחה שבנוסחים טובים של התלמוד לא נמצאות אותן תוספות סבוראיות, כמודגם במקרה של תלתא בבי בכתב רבנו נסים.

1.5. פה"מ בבא בתרא י, ט

כאמור בסעיף הקודם, הרמב"ם מסתמך במהדורא קמא בפירושו לבבא בתרא י, ט, ביחס לבבלי קעו ע"ב, על "העתקת תלתא בבי בכתב רבינו נסים". תחילה קיבל הרמב"ם את התוספת "והילכתא בכלהי באעי קנין"⁶⁴ כמקורית, אך במהדורא בתרא ובמשנה תורה (הלכות מלווה ולווה כה, א–ב) דחה אותה. נראה שגם כאן התמונה המצטיירת עקיבה, כפי שכבר עלה במחקרים

62 מהדורת קאפח, סדר נזיקין, עמ' ק, הערה 31. במהדורא בתרא כתוב במקום זה: "לפי שפסק ההלכה כל ערב בעי קניין על איזה צד שיהיה, חוץ מערב דבית דין או ערב בשעת מתן מעות. ובאיזה אופן שתהיה הערבות, צריך קניין על כל פנים, חוץ משני אלו".

63 י' פאור (עמ' 722) ופיקסלר (עמ' 55, הערה 2), סבורים שהמחבר הוא "אחד מתלמידי הרמב"ם", אך אינם מתייחסים לעובדה שהמחבר מצטט את רבו, דהיינו שהדברים מיוחסים לרמב"ם עצמו. פאור אף מציע שרק משהגיע למצרים, "גילה הרמב"ם כי הוכנסו תוספות לנוסח המקורי" של התלמוד. כיוון שראינו שמדובר בספר שנמכר באנדלוסיה, עוד בהיות הרמב"ם בארץ הולדתו, שהרמב"ם מזכיר אותו במהדורא קמא של פירושו למשנה, נופל הבניין הזה. אמנם נראה שגם אם הרמב"ם הכיר כבר בצעירותו את גרסאותיו של הטופס הזה, לכלל מסקנה שניתן להיעזר בהן לבחינת מקורותם של קטעים בתלמוד הגיע רק בשלב מאוחר יותר בחייו. מכל מקום טענתו של פאור שכל זיהוי של הרמב"ם קטע כתוספת סבוראית בא בעקבות עיון בכתב יד דווקא (לפי פאור הרמב"ם מצא במצרים "טופס מסכת נדה מתקופת רבנן סבוראי"!) [עמ' 724], ולא מסברה, אין לה בסיס של ממש, וכפי שהראינו בגוף המאמר, לפחות במקום אחד נראה שהרמב"ם משער כך בלא שהיה לו תמיכה מכתב יד כלשהו.

64 גרסה זו נמצאת בכ"י המבורג (המשובח) ובכ"י פריז, אך לא בכ"י פלורנץ, בכ"י מינכן, בכ"י ותיקן 115, ובדפוסים.

קודמים: ⁶⁵ נטיית הרמב"ם לדחות תוספות בטענה שהן סבוראיות מתגלה בתקופה מאוחרת בחייו (לאחר שהגיע למצרים), ואין לה זכר לפני כן. כאן דחה הרמב"ם נוסח מוסמך, כנראה מתוך הבנה שהתוספת "והילכתא" היא "לשון פירוש שנכנס לפני הספר", לאו דווקא סבוראי, ⁶⁶ גם בהעתקתו המוסמכת של רב נסים.

2. דיוני אחרים בענייני נוסח

מצינו עוד מקומות שהרמב"ם דן בהם בנוסח התלמוד בהקשר שגרתי יותר, הכרעה בין גרסאות מתחלפות. להלן נביא את הדיונים הללו, מקובצים לפי חיבוריו של הרמב"ם. ⁶⁷

2.1. ההקדמה לסדר טהרות

מכל מה שנתבאר לעיל מתברר כי משקין טמאין יש שהן אב הטומאה ויש שהן ראשון לטומאה, ונמצא בהן שהוא בדרגת השלישי והרביעי והוא משקה שנגע בטבול יום לבדו כמו שנתבאר לעיל, ולא יהיה במשקין שני לעולם, לפי שהאב והראשון והשני עושין אותן תחלה, ואין השלישי מטמא משקין כלל אלא אם כן היה משקה קודש הרי גם אותו המשקה נעשה תחלה לקודש. ולשון תוספת טהרות אין לך משקה הנוגע בשלישי טמא אלא קדש בלבד, ואם נטמא משקה הקודש נעשה תחלה לקודש. ולפיכך אמרה התוספתא: משקין מטמאין שנים ופוסלין אחד בקודש, מפני שהן תחלה, ואם נגעו באוכל נעשה שני והשני מטמא שלישי והשלישי פוסל את הרביעי כפי הכללים שקדמו שהראשון והשני והשלישי בקודש טמאין ומטמאין הרביעי פסול ואינו מטמא. נמצא שכל משקה טמא הוא אב או ראשון, לפי שמשקה טבול יום אינו נקרא טמא אלא נקרא פסול, וכך קוראתו המשנה בכל מקום שנפסל בטבול יום ואינה אומרת שנטמא. הנה נתבאר ונתברר שאין שום משקין שניות כלל, ואפילו היו שניות במנין מן האב הרי הן תחלה בדין.

65 אדלר, פאור, בנדיקט.

66 כאמור לעיל, הרמב"ם אינו מבחין בבירו בין תוספות סבוראיות לבין תוספות פירוש שאינן סבוראיות, והעיקר מבחינתו הוא שיש כאן תוספת שאינה מקורית. דחייתו של הרמב"ם את הנוסח הזה (כנראה מתוך הבנתו כ"לשון פירוש" שהגיע מגיליון) עקיבה עם מקרים אחרים שבהם הוא דוחה במהדורה בתרא נוסחים שחשב אותם לפני כן לחלק מן התלמוד. נוסף לזה, הדחייה של נוסח כזה בכתב יד מוסמך מרחיקה את תאריך כניסתה של אותה תוספת פירוש לזמנים קדומים יותר, וניתן לקרוא עליה את שאמר הרמב"ם לעיל, "ושמא הוא לרבנן סבוראי".

67 בציטוטים ממשנה תורה השתמשתי בנוסח מהדורת מפעל משנה תורה, בעריכת ר' יוחאי מקבילי, שבה שימתי כעורך משנה לענייני נוסח. לפרטים מלאים על המהדורה, ראה נספח הספרות.

ולא הארכתי בענין זה אלא מפני שאמרו בגמר פסחים על דברי המשנה "מדבריהם למדנו" וכו', אמרו "הכא בבשר שנטמא במשקין שנטמאו מחמת השרץ", ובמקצת נוסחאות "שנטמאו במשקין שניות", ובמקצתן כותבין על דברי הגמר "מחמת שרץ" – "פירוש משקין שניות", וכל זה שבוש כמו שבארנו, ומי שאמר דבר זה דמה שמונין במשקין שני ושלישי כדרך שמונין באכלין, ואין הדבר כן אלא משקין שנטמאו מחמת השרץ תחלה לעולם. והמשא ומתן בתלמוד מחייב שם שלא יהו אותן המשקין אב ולא מחמת ידים, אבל שיהו שניות דוקא אין המשא ומתן שם מחייב כן אלא אצל מי שאינו יודע מאומה מן הכללים הגדולים הללו שבארנו לעיל. הנה נתבאר שלא יהו המשקין שניות. אבל אכלין טמאין נמצא בהן ראשון ושני ושלישי ורביעי ולא ימצא בהן אב כמו שקדם.⁶⁸

הרמב"ם הכיר כמה נוסחים בגמרא (פסחים טו ע"ב),⁶⁹ והאריך בדבריו כדי לדחות את הנוסחאות הגורסות או מפרשות "במשקין שניות", כאשר דחיית הנוסח הזה באה בשל שיקול תלמודי, שאין משקין שניות, כשהוא מדגיש שמגופו של המשא ומתן בתלמוד לא מתחייבת סתירה לכלל הזה.

2.2. ספר המצוות, לא תעשה קצט

והמצוה התשע ותשעים ומאה, האזהרה שהוזהרנו מלאכול החמץ אחר חצות יום ארבעה עשר [...]. ובגמר פסחים: "מנין לאוכל חמץ משש שעות ולמעשה שהוא בלא תעשה? שנאמר: לא תאכל עליו חמץ". ושם נאמר: "דכולי עלמא מיהא חמץ משש שעות ולמעלה דאוריתא". כך מצאנו לשון כל ההעתקות המתקנות שנקראו לפני חכמי התלמוד.⁷⁰ ושם נאמר בטעם איסור אכילת החמץ בשעה השישית, אמרו: "עבדו רבנן הרחקה יתירא כי היכי דלא לגע באסורא דאוריתא".⁷¹

מוקד הדיון הוא במסכת פסחים ד ע"ב; בנוסח הדפוס ובכמה כתבי יד⁷² נאמר "דכולי עלמא מיהא חמץ משש שעות ולמעלה אסור". הרמב"ם, לעומת זאת, גרס "דאוריתא", וכגרסתו הוא גם בקטע גניזה מזרחי JTS Rab. 1623/2.⁷³ והיא גם גרסת ר"ח.

68 פה"מ טהרות, עמ' כ-כא.

69 בכל הנוסחים הרשומים בפרויקט ליברמן לא מצאתי כתב יד המביא את הגרסאות שהרמב"ם דוחה.

70 במקור הערבי: "הכד"א וג'דנא נץ ג'מיע אלנסך' אלמצלחה אלתי קרית עלי שיוך' אלתלמוד".

71 עמ' רעט.

72 מינכן 95, לונצר-ששון, ותיקן 109, וותיקן 134 - כולם משקפים את "נוסח הוולגטה" שעמד עליו רא"ש רוזנטל (פסחים, כ"י ששון-לונצר, לונדון תשמ"ה, עמ' 5 ואילך).

73 בכ"י אוקספורד נוסח משולב: "דאוריתא אסור". זהו כ"י ספרדי שנכתב באזור ספרד במאה הארבע-עשרה או חמש-עשרה (כך סבור מ' בית אריה, מובא אצל ד' גולינקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבלי [חלק ב]:

הרמב"ם מסתמך על "כל ההעתקות המתוקנות" ("ג'מיע אלנסך' אלמצלחה"⁷⁴), דהיינו הספרים המוסמכים והטובים. לשון הרמב"ם על ההעתקות המדויקות "שנקראו לפני חכמי התלמוד" צריכה עיון. מיהם אותם חכמי תלמוד, ומה הכוונה ב"נקראו לפני"? הרב קאפח כותב על אתר: "הכוונה על החכמים והגאונים הבקיאיים בתלמוד" ומפנה לר"ח, הגורס כרמב"ם. אמנם הלשון "נקראו לפני" אינה נראית כרומזת שזהו הנוסח שכתבו חכמים מסוימים, ואפשר שכוונתו לומר שהנוסחאות עברו בכור המצרף של תלמידי החכמים ונלמדו בישיבותיהם (כמו בתלמוד: תני פלוני קמיה דרב אלמוני), בשונה מהעתקות עלומות שאין אנו יודעים מה מקורן ומה טיבן.

נוסף על ההסתמכות על נוסחים מדויקים, הרמב"ם מצטט גם מקומות אחרים בגמרא בפסחים שעולה מהם שחמץ בערב הפסח משש שעות ולמעלה אסור מדאורייתא,⁷⁵ אך אין זו דווקא ראייה לנוסח שעמד עליו קודם, כי אם לדין עצמו, שהוא מדאורייתא ולא מדרבנן.

2.3. משנה תורה, אישות יא, יב–יג

ואם אמר 'מפני שלא מצאתי דוחק, אלא פתח פתוח מצאתי' – שואלין על שנותיה, שמא בוגרת היא, שרוב הבוגרות אין להן דוחק שמרגישין בו הרבה, שהרי גדלה ונתרפו אבריה וכלו בתוליה. ואם לא בגרה עדיין – אומרים לו 'שמא הטיתה או בעלתה בנחת הרבה, ולפיכך לא הרגשתה בדוחק?'. אם אמר 'לא כי, אלא ודאי פתח פתוח היה' – הרי זו טענת בתולים לכל בתולה שלא בגרה, בין קטנה בין נערה, בין בריאה בין חולה. שכל בתולה נערה – פתחה תוים הוא. ואף על פי שיצא הדם, הואיל ומצא פתח פתוח, אין כאן בתולים.

יש גאונים שהורו שהבוגרת אין לה טענת דמים, ויש לה טענת פתח פתוח. ואין דרך התלמוד מראה דבר זה. וטעות היתה בנוסחאות שלהן. וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים, ומצאתי שהדבר כמו שאמרנו, שאין לבוגרת אלא טענת דמים בלבד.

דברי הרמב"ם מכוונים לסוגיית התלמוד (כתובות לו ע"א–ע"ב):

מהדורה מדעית עם פירוש, ניו-יורק תשמ"ח, עמ' לה–מ) או בפרובאנס בידי סופר ספרדי (דעת מרדכי גלצר, מובאת אצל י' אפשטיין, מסורת הנוסח של בבלי יומא פרק ג, עבודת גמר [מ"א], האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 9), ויש מי שטוען שהוא כ"י מזרחי (ראה שם).

74 ויש גרסה: "אלמצחחה", בהוראה דומה.

75 גם במקור האחרון נוסח הרמב"ם שונה מנוסח הרפוסים. הרמב"ם כותב "עבדו רבנן הרחקה יתירא, כי היכי דלא לגע באסורא דאורייתא", לשון שונה מזה שבדפוסים (ב ע"ב): "הרחקה הוא דעבוד רבנן לדאורייתא". ואמנם בכ"י JTS הנ"ל הנוסח הוא "הרחיקא הוא דעבדו רבנן, כי היכי דלא ניתי למינגע באיסורא דאורייתא".

והבוגרת אין לה טענת בתולים, והאמר רב: בוגרת נותנין לה לילה הראשון? אי דקא טעיין טענת דמים, הכי נמי. הכא במאי עסקינן? דקטעיין טענת פתח פתוח.

נוסח הגמרא שלנו מתאים לדעת הרמב"ם: אין לה טענת בתולים בפתח פתוח, ויש לה טענת בתולים בטענת דמים. והוא גם נוסח רש"י שכתב עליו "ה"ג", ומכאן שעמד לפניו גם נוסח אחר. נוסחת אותם "יש גאונים" הייתה הפוכה: "אי דקא טעיין טענת פתח פתוח הכי נמי. הב"ע? דקטעיין טענת דמים",⁷⁶ כנוסח ר"ח (תוספות שם ע"ב, ד"ה אי), וכן גורסים הרי"ף (ד ע"א בד"ו) והערך (ערך פתח). והרא"ש בתוספותיו (לו ע"א, ד"ה לא קשיא) כותב שר"ח כתב זאת "בשם גאון". וברמב"ן בחידושו מפורש ש"אף רבינו האי גאון כתב הגירסא כדברי הר"ח ז"ל".⁷⁷

אך היה גאון אחר שסבר כן. הרמב"ם עצמו! בפירוש המשנה (כתובות א, ג) הוא אומר:

וממה שצריך שתדע שהבוגרת והיא שעברו עליה ששה חדשים שלמים אחרי הבאת שתי שערות ובתנאי שאותן השתי שערות צמחו אחר שתיים עשרה שנה אין לה טענת בתולים, כלומר טענת דמים, מפני שכלו בתוליה, אבל יש לה טענת פתח פתוח.

זה היה נוסח מהדורא קמא. ובמהדורא בתרא הוסיף הרמב"ם:

כך הורו כל הגאונים שידענו דבריהם. אבל הנכון אצלי שהדבר בהיפך, וטענת דמים יש להן, טענת פתח פתוח אין לה.

לאור זאת, נראה שדברי הרמב"ם במשנה תורה וסדרם משקפים את תהליך בירור הנוסח של הרמב"ם. ראשית, הוא ראה את דברי הגאונים ונמשך אחר דבריהם, כמוכח מפירוש המשנה. שנית, הוא פקפק בהם עניינית, מפני ש"אין דרך התלמוד מראה דבר זה". בעקבות זאת, החל מחפש אחר "ספרים רבים וקדמונים" כדי לחזק את השערתו שהנוסח שהכיר מלכתחילה מוטעה.

76 בחלק מכתבי היד של התלמוד באות שתי הגרסאות זו לצד זו (ברצף או בגיליון), אך בכתבי יד אחרים בא רק הנוסח שלפנינו. ראה דקדוקי סופרים השלם על אתר, והראשונים המובאים שם. הגרסה הכפולה נמצאת בכ"י ותיקן 112 ובכ"י ותיקן 487 ובכ"י לנינגרד-פירקוביץ. בכ"י מינכן 95, בכ"י ותיקן 130 ובכ"י גינצבורג כלפנינו בדפוס.

77 אך ראה מהדורת שבט על אתר, שבכ"י מוסקוה הגרסה היא "הגאון", ולא "האיי גאון", וכן הוא בשיטה מקובצת (הקרוב לו בנוסחאותיו. ראה שם, עמ' 45).

2.4. משנה תורה, גירושין ט, לא

אמר לשנים 'כתבו וחתמו ותנו לפלוני שיוליך לאשתי' או 'תנו לשליח שיוליך לה' – אחד מהן כותב, ושניהן חותמין ונותנין לשליח. אם הוליכו הן בעצמן, ונתנו לה – אינו גט, שלא עשה אותן שליח לגרושין. כיצד יעשו? יטלו אותו ממנה ויתנוהו לשליח, וחוזר ונותנו לה בפניהם או בפני אחרים. ורבתי הורו בגט זה בדבר שאינו נראה, מפני שיבוש שהיה בנוסחאות שלהן.

כאן הרמב"ם אינו מפרט מהו אותו "דבר שאינו נראה", ואינו אומר מהו השיבוש שהיה בנוסחאות שלהם, וכיצד הוא יודע שהוא שיבוש. מכל מקום, חשוב לו להזכיר את ההוראה, שכנראה הייתה מוכרת מכדי להתעלם ממנה, ומיד הוא שולל אותה בלי לנמק את דעתו.

הנידון הוא סוגיית התלמוד (גיטין סג ע"ב):

בעא מיניה רבא מרב נחמן: 'כתבו ותנו לשליח' מהו? סלוקי סליק להו או דילמא לטירחא דידהו חייש? א"ל רבינא לרב אשי: ויוליך לה מהו? תיקו.

ברוב כתבי היד שלנו המילים "סלוקי סליק להו או דילמא לטירחא דידהו חייש" חסרות,⁷⁸ וזהו כנראה נוסח הרמב"ם. "רבתי" של הרמב"ם בעניין זה הוא הרי"ף, שהביא את הנוסח שבדפוסים שלנו וכתב:

בעא מיניה רבא מר"נ: אמר לשנים 'כתבו ותנו לשליח' מהו, סלוקי סלקינהו או דילמא לטירחיהו חייש? ואסיקנא תיקו, ותיקו דאיסורא לחומרא, הילכך לא מצי אינהו למיהוי שלוחים להולכה, דחיישינן דילמא סלוקי סלקינהו.

כאמור, הרמב"ם יצא נגד פסק הרי"ף ("הילכך לא מצי אינהו למיהוי שלוחים להולכה, דחיישינן דילמא סלוקי סלקינהו"), מפני שלדעתו כל המילים הללו אינן מקוריות בתלמוד, וממילא החשש שמא "סלוקי סליק להו" ולכן אינם יכולים להיות שלוחים, אינו קיים.

הנמקת הרמב"ם כאן אינה טקסטואלית, "ספרים רבים וקדמונים", אלא עניינית: היותם "דברים שאינם נראים". יחד עם זאת, הרמב"ם אינו אומר מדוע אינם נראים. מכל מקום, למדנו על פי דרכנו שלהנמקה עניינית יש משקל חשוב בהכרעה בין גרסאות.

78 ראה דקדוקי סופרים השלם על אתר. מדובר בכ"י מינכן 95, בכ"י ותיקן 130 ובכ"י סנקט פטרבורג. כתב היד היחיד שהן מופיעות בו הוא ותיקן 140. בשני קטעי גניזת אירופה נוספו משפטים אלו בגליון.

2.5. מלווה ולווה טו, א–ב⁷⁹

א, המלווה את חברו בעדים ואמר לו 'אל תפרעני אלא בעדים', בין שאמר לו בשעת הלואה בין שאמר לו אחר שהלווהו – הרי זה צריך לפורעו בעדים מפני התנאי. טען הלווה ואמר לו 'וכן עשיתי, ופרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להם למדינת הים' או 'מתו' – הרי זה נאמן, ונשבע שבועת היסת ונפטר.

א₂, וכן אם אמר לו 'אל תפרעני אלא בפני תלמידי חכמים' או 'בפני רופאים', ואמר לו 'בפניהם פרעתוך, ואותן העדים שפרעתוך בפניהם מתו' או 'הלכו למדינת הים' – הרי זה נאמן, ונשבע היסת ונפטר.

א₃, אבל אם אמר לו 'אל תפרעני אלא בפני פלוני ופלוני'. ואמר לו 'פרעתוך בפני אחרים, ומתו' או 'הלכו למדינת הים' – אינו נאמן, שמפני טענה זו התנה עליו ואמר לו 'אל תפרעני אלא בפני ראובן ושמעון' שהם עומדין עמו, כדי שלא ידחה אותו ויאמר 'בפני אחרים פרעתי, והלכו להם'.

ב, יש נוסחאות מן התלמוד שכתוב בהן שהאומר לחברו 'אל תפרעני אלא בעדים' ואמר לו 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להן למדינת הים' – אינו נאמן. וטעות סופרים היא, ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים.

ב₂, וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות, ומצאתי בהן שהוא נאמן. והגיע לידי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על הגווילים, כמו שהיו כותבין קדם לזמן זה בקרוב מחמש מאות שנה, ושתי נוסחאות מצאתי מן הגווילים בהלכה זו, ובשניהם כתוב: "ואם אמר 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני והלכו להן למדינת הים' – נאמן".

ב₃, ומפני טעות זו שאירעה למקצת הספרים, הורו מקצת גאונים שאם אמר לו 'אל תפרעני אלא בפני פלוני ופלוני' ופרעו בפני אחרים, שאינו נאמן, אף על פי שהביא העדים שפרעו בפניהם. וגם זו טעות גדולה. והדין האמת, שאם באו עדים שפרעו בפניהם – נפטר, ואין כאן מקום חשש.

ב₄, גם ההוראה הזאת על פי ספריהם, שכתוב בהן באותו שאמר לחברו 'פרעני בפני עדים ששנו הלכות': 'והלך ופרעו בפני עדים'. וזו טעות סופרים היא. ומצאתי בגווילים כתוב: "אזל פרעיה ביניה לבין דיליה".

79 מספור ההלכות (א–ב) הוא כבדפוסים; חלוקת ההלכות המקורית של הרמב"ם מתבטאת כאן בחלוקה לפסקאות, ובנוסף במספור רציף (1א, 2א), כנהוג במהדורה המבוארת של מפעל משנה תורה (י' מקבילי [עורך ראשי], משנה תורה להרמב"ם, כרך ד – נזקים, קניין, משפטים, שופטים, מהדורת מופת מבוארת, מוגהת ומדויקת על פי כתבי יד בצירוף מפתחות, בהוצאת ישיבת "אור וישועה" ומכון "משפטי ארץ", טבת תשע"ב), כדי להקל על ההפניה להלכה מסוימת.

ב, אף על פי שהספרים המוגהין כמו שאמרנו, כך יראה מדין התלמוד. ועוד, דברים שלדעת הן, וכי מה היה לו לעשות? אמר לו 'אל תפרעני אלא בעדים' – פרעו בעדים. וכי יש לו לאסור העדים בבית הסוהר כל ימיהם שלא ילכו? ועוד, אם מתו, מה יעשה? נמצא זה פורע פעם אחר פעם לעולם עד שיביא עדים. אם כן הוא, נעשת עדות זו בשטר, ונמצא זה, כיון שאמר לו 'אל תפרעני אלא בעדים' – נעשת מלוה בשטר, ואין מי שעלה זה על לבו.

ב, אבל ודאי אם אמר לו 'בפני פלוני ופלוני' – הוא הפסיד על עצמו, שפרע בפני אחרים והלכו להן. אבל אם באו והעידו שפרעו – אין כאן בית מחוש. וכזה ראוי לדון ולהורות.

הרמב"ם מאריך בדיון בשאלת הנוסח, ועדיין, כבמקרים הקודמים, הדיון הוא ליודעי ח"ן בלבד: קורא מן השורה לא יבין מדוע הנוסח "אינו נאמן" בדין הראשון גורר את ההוראה של "מקצת גאונים", וכיצד הנוסח "והלך ופרעו בפני עדים" תורם לכך.

וזה לשון הסוגיה שהרמב"ם דן בה (שבועות מא ע"א–ע"ב):

אמר רב יהודה אמר רב אסי: המלוה את חבריו בעדים צריך לפורעו בעדים. כי אמריתה קמיה דשמואל, אמר לי, יכול לומר לו: 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני והלכו להם למדינת הים'. תנן: 'מנה לי בידך', אמר לו 'הן', למחר אמר לו 'תנהו לי', 'נתתיו לך' – פטור. והא הכא כיון דתבעיה בעדים כמאן דאוזפיה בעדים דמי, וקתני: פטור, תיובתא דרב אסי! אמר לך רב אסי: אנא כי אמרי – היכא דמעיקרא אוזפיה בעדים, דלא לדידיה הימניה, הכא הא הימניה.

רב יוסף מתני הכי: אמר רב יהודה אמר רב אסי: המלוה את חבריו בעדים אינו צריך לפורעו בעדים. ואם אמר 'אל תפרעני אלא בעדים' צריך לפורעו בעדים. כי אמריתה קמיה דשמואל, אמר לי: יכול לומר לו 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להם למדינת הים'. תנן: 'מנה לי בידך', אמר לו 'הן', אמר לו 'אל תתנהו לי אלא בפני עדים', למחר אמר לו 'תנהו לי', 'נתתיו לך' – חייב, מפני שצריך ליתן לו בעדים. תיובתא דשמואל! אמר לך שמואל: תנאי היא, דתניא: 'בעדים הלוייתך, בעדים פרע לי' – או יתן או יביא ראיה שנתן. רבי יהודה בן בתירא אומר: יכול לומר לו 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להם למדינת הים'.

פריך רב אחא: ממאי דבשעת הלואה קאי? דלמא בשעת תביעה קאי, והכי קאמר ליה 'לאו בעדים הלוייתך? בעדים היה לך לפורעני', אבל בשעת הלואה – דברי הכל חייב.

אמר רב פפי משמיה דרבא: הלכתא, המלוה את חבריו בעדים – צריך לפורעו בעדים. ורב פפא משמיה דרבא אמר: המלוה את חבריו בעדים – אין צריך לפורעו בעדים. ואם אמר 'אל תפרעני אלא בעדים' – צריך לפורעו בעדים, ואם אמר לו 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להם למדינת הים' – נאמן [...]

ההוא דאמר ליה לחבריה: 'כי פרעתין, פרעין לי באפי ראובן ושמעון', אזל ופרעיה באפי תרי מעלמא. אמר אביי: באפי בי תרי אמר ליה, באפי בי תרי פרעיה. אמר ליה רבא: להכי קאמר ליה 'באפי ראובן ושמעון', כי היכי דלא נדחייה.

ההוא דאמר ליה לחבריה: 'כי פרעת לי, פרעין לי באפי בי תרי דתנו הלכתא'. אזל פרעיה בין דיליה לדיליה. איתניסו הנך זוזי. אתא לקמיה דרב נחמן. א"ל: 'אין, קבולי קבלתינהו מיניה דרך פקדון, ואמינא: ליהוי גבאי פקדון עד דמתרמו בי תרי דתנו הלכתא ומקיים תנאיה'. אמר ליה: כיון דקא מודית דודאי שקלתינהו מיניה, פרעון מעליא הוי, אי אמרת לקיומי תנאיה – זיל אייתינהו, דהא אנא ורב ששת דתנינא הלכתא וספרא וספרי ותוספתא וכולא תלמודא.

הנוסח שלפנינו בדפוסים הוא כנוסח הרמב"ם.⁸⁰ אבל ר"ח גורס "אינו נאמן", והוא כנראה אחד מן "המורים על פי אותם הספרים" שמזכיר הרמב"ם. עם זאת, כאשר לדין השני (הלכה א₃/ב₃), הוא פוסק כמו הרמב"ם,⁸¹ ואפשר שהוא המקור לפסיקה זו:

ההוא דאמר ליה לחברי' כי פרעת לי באפי ראובן ושמעון, טען דפרעי' בפני אחרינא. אמר רבא: להכי א"ל ראובן ושמעון, כי דלא לידחייה. **מסתברא כד טעין פרעתיך באנפי סהדי אחריני והלכו למדינת הים, אבל אי איתנהו ומסהדי דפרעיה [לא] אמר רבא דלא מהימני.**

"מקצת גאונים" שמדבר עליהם הרמב"ם הם הרי"ף ותלמידו הרי"י מיגאש.⁸² הרי"ף הוא שגרס "אינו נאמן" (כמו הרי"ח), והוא שגרס "אזל פרעיה באפי סהדי", ובדיון מפורט שהקדיש לעניין זה הסביר מדוע גרסאות אלו הביאו אותו לפסוק שמי שאמר 'אל תפרעני אלא בפני פלוני ופלוני', זכאי לתבוע את כספו, גם כאשר הלה מביא עדים אחרים המעידים שפרע בפניהם:⁸³

אמר רב יהודה אמר רב אסי: המלוה את חבירו בעדים, אין צריך לפורעו בעדים. ואם אמר לו 'אל תפרעני אלא בעדים', צריך לפורעו בעדים. ואם אמר

80 בגיליון הגמרא נכתב בטעות כאילו הרמב"ם גורס "אינו נאמן". ושם הכוונה המקורית הייתה לציין כי יש גרסה "אינו נאמן", והיא מובאת ברמב"ם, והניסוח השתבש.

81 כאשר לגרסה השנייה, "בפני עדים" / "ביניה לבין דיליה", ראה להלן.

82 "גאונים" בלשון הרמב"ם אינם דווקא ראשי הישיבות שחיו בבבל עד המאה האחת-עשרה כהגדרתם היום, אלא "כל החכמים שעמדו אחר חיבור התלמוד ובנו בו, ויצא להם שם בחכמתם" (הקדמה למשנה תורה). והרמב"ם מדגיש (שם) כי הם "עמדו בארץ ישראל ובארץ שנער ובספרד ובצרפת". הרמב"ם אינו היחיד המגדיר אותם כן. גם ראשוני אשכנז ידועים בשימושם במונח "גאונים" כשכוונתם לחכמי אשכנז הראשונים, ודוגמה מפורסמת היא הספר "מעשה הגאונים", שמביא את תורתם של חכמי אשכנז הקדומים.

83 ומעין פסק זה פירש גם רש"י, שכתב: "אזל פרעיה באפי סהדי אחריני - וזה אומר עדי שקר הם". והתוספות (ד"ה אזל פרעיה) מביאים את קושיית ר"י מהלשון "כי היכי דלא לידחייה", שמשמע ממנה שהוא רק דוחה אותו ולא מביא עדים ממש שפרע, ושמסוּם זה פירש כר"ח.

'פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להן למדינת הים', אסיקנא משמיה דרבא דאינו נאמן. וכן הלכתא.

ההוא דא"ל לחבריה 'כי פרעת לי, לא תפרען אלא באפי ראובן ושמעון'. אזיל פרעיה באפי סהדי אחריני. אמר אביי: באפי סהדי א"ל, באפי סהדי פרע ליה. רבא אמר: להכי א"ל ראובן ושמעון, כי היכי דלא לידחייה.

איכא מאן דמוקים לה⁸⁴ הכי: כגון דהנך סהדי ליתנהו גבן, דלא נטרינן להו עד דאתו ומסהדי. אלא הואיל ואמר ליה 'לא תפרען אלא בפני פלוני ופלוני', ופרעיה איהו באנפי אחריני, אמרינן ליה: זיל השתא פרעיה. ואי אתו פלוני ופלוני ומסהדי דפרע לך, מיחייב לאהדורי לך.

ואנן לא סבירא לן הכי. דהאי דינא היכא דאמר ליה לחבריה אל תפרעני אלא בעדים סתם הוא דאיתמר, כדכתבינן לעיל, אבל האי מעשה תניינא לא אתא לאשמועינן אלא דינא אחרינא, דהוא אלים מההוא דינא קמא, דכי אמר ליה לא תפרען אלא באנפי ראובן ושמעון, הא איפסילו להו שאר אינשי לגבי ההוא פורענא. וכיון דקביל על נפשיה הדין תנאה, תנאי ממון הוא, וקיים. דהא בהדיא אמרינן דאי א"ל 'מהימנת לי כבי תרי', ואתו בי תרי ומסהדי, דלא משגחינן בהו, משום דפסלי' בתנאה דקביל עליה. והאי דינא נמי הכין הוא. והדין הוא סברא דילן.

ודייקין להא סברא מהא דאסיקנא משמא דרבא, דמאן דא"ל לחבריה 'אל תפרעני אלא בעדים', שצריך לפורעו בעדים, ואם אמר לו 'כבר פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להן למדינת הים', אינו נאמן. ואי האי דינא אחרינא הכין הוא, היכי אמר רבא: להכי א"ל ראובן ושמעון כי היכי דלא לידחייה, דמשמע דאי לא א"ל ראובן ושמעון מדחי ליה, והא אמר רבא: אע"ג דלא א"ל ראובן ושמעון, לא מצוי מדחי ליה. אלא ש"מ: האי דאמר רבא, להכי אמר ליה ראובן, כי היכי דלא לדחייה, אע"ג דאיתנהו לסהדי גבן ומסהדי דפרעיה הוא, דלא מקבלינן מינייהו כלל, אלא אמרי' ליה 'זיל פרעיה', דכמאן דפסיל להו דמי.

ועוד דייקין נמי מההוא דא"ל לחבריה 'כי פרעת לי, פרען באפי בי תרי דתנו הלכתא'. אזל פרעיה באפי סהדי. איתניסו זוזי. אתא לקמיה דר"נ. א"ל: אין קבולי קבלתינהו מיניה וכו'. א"ל: כיון דקא מודית דשקלתינהו מיניה, פרעון הוי. טעמא דקא מודי. הא לא קא מודי, אע"ג דאיכא סהדי דפרע, לא מהימן. דכיון דלא תנו הלכתא, כמאן דפסיל להו דמי.

ומעין דברי הרי"ף גרס וכתב הרי"ם מיגאש על אתר.

הרי"ף מקשה על פסיקת ר"ח, שלפי דבריו יוצא שאין הבדל בדין בין המקרה הראשון, 'אל תפרעני אלא בעדים', למקרה השני, 'אל תפרעני אלא בפני ראובן ושמעון', שהרי בכל מקרה אינו נאמן (לגרסת ר"ח ורי"ף). קושיית הרי"ף היא גם מעצם הבאת

המקרה השני, שלכאורה אמור להביע צד של חומרה יתרה מזו שבמקרה הראשון, וגם מן העובדה שמדובר באותו אמורא: רבא הוא שפסק שאינו נאמן במקרה הראשון, והוא שאמר "להכי אמר ליה ראובן ושמעון, כי הכי דלא לידחייה", משמע שיכול היה לדחות אותו בצורה זו אם אמר לו 'אל תפרעני אלא בעדים' סתם. הרמב"ם נמנע מקושיה זו כשגרס "נאמן" במקרה הראשון, ונמצא המדרג בין המקרים מתקיים: "בפני עדים" סתם, נאמן אם אמר שהלכו למדינת הים; ואילו "בפני פלוני ופלוני", אינו נאמן עד שיביא את העדים בפועל.

קושיה אחרת של הרי"ף נובעת מגרסתו להלן: "אזל פרעיה באפי סהדי". הסיפור נסמך על כך שהמלווה הודה שהלווה פרע לו, אלא שטען שקיבל זאת בתורת פיקדון. לגרסת הרי"ף, אם לא היה מודה, לא היה הפירעון בפני העדים האחרים מועיל. לעומת זאת הרמב"ם גרס "אזל פרעיה ביניה לבין דיליה", וממילא זו הייתה הסיבה שהיה צורך בהודאתו, אך אילו היה פורע לו בפני עדים, לא הייתה להודאתו משמעות. ר"ח גורס "אזל פרעיה" סתם, ונראה שגם את הגרסה הזו יש לפרש במשמע "ביניה לבין דיליה".

גרסת הרמב"ם בשני המקומות אכן קדומה, וכמוהו מצינו כבר בספר "הלכות פסוקות"⁸⁵ (מהדורת ששון, עמ' קכה–קכו): "ואם אמ' לו 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להם למדינת הים' נאמן [...]". ההוא דאמ' ליה לחבריה 'לא תיפרען אילא באפי ביתרי דתאנו הילכתא', אזל פרעיה בין הוא לנפשיה". ומעין זה בספר "הלכות גדולות" (הלכות שבועות, מהדורת הילדסהיימר, עמ' 55–58):

ואם אמ' לו 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להם למדינת הים', נאמן בשבועה [...] ⁸⁶ההוא דאמ' ליה לחבריה 'כי פרעת לי, לא תיפרען אלא באנפי ביתרי דתנו הילכתא', אזל פרעיה בין דידיה לדידיה ואיתנסו [...]

ואשר לממצא בכתבי היד: ⁸⁷ בכ"י פלורנץ הגרסה בתחילה "אינו נאמן", ונמחק "אינו", ובהמשך הגרסה היא "אזל ופרעיה בו ל(זי)ליליה לדידיה"; בכ"י מינכן 95 ובכ"י

85 ספר הלכות פסוקות מיוחס לרב יהודאי, שפעל באמצע המאה השמינית לספה"נ. ואף לדברי המפקקים בזה, אין לאחר את זמנו יותר מן המחצית השנייה של המאה התשיעית (ראה י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, הקיבוץ המאוחד תשנ"ח, עמ' 115, והמקורות המובאים שם, הערה 11). הרי לנו עדות שמתקרבת לזמן של "קרוב מחמש מאות שנה" לפני הרמב"ם (שכתב את משנה תורה במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה לספה"נ), על הנוסח "נאמן"!

86 "בשבועה" חסר בכ"י פריז ובכ"י ותיקן 136. לדעת א' שויקה (עיונים בספר הלכות גדולות: נוסח ועריכה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ח, עמ' 357–361), כ"י אלו משקפים בדרך כלל נוסח מקורי וקדום יותר של הספר.

87 על פי פרויקט ליברמן. כל עדי הנוסח מלבד הדפוס הם אשכנזיים, ומשתייכים בעיקרם לענף אחד (ראה מ' בנוביץ, פרק שבועות שתיים בתרא - בבלי שבועות פרק שלישי, מהדורה ביקורתית עם ביאור מקיף, ניו-יורק וירושלים תשס"ג, עמ' 14–17).

ותיקן 140, הגרסה בתחילה "נאמן", ובהמשך "באפי סהדי אחריני"; ובדפוס פיזארו הגרסה היא כבדפוס וילנא.

מבחינה עניינית, גרסת הרמב"ם "אינו נאמן", לכאורה אינה נוחה כל כך, שהרי לעיל מיניה בגמרא נזכרת הטענה "יכול לומר לו 'פרעתוך בפני פלוני ופלוני, והלכו להם למדינת הים'" כדי לשלול לגמרי ("מיגו" או מעין זה) את הדעה שאם התנה שיפרע לו בעדים, חייב לפרוע לו בפני עדים. ואילו כאן, לפי גרסה זו, רבא כאילו אוהז בחבל בשני קצותיו ופוסק מצד אחד שחייב לפרוע לו בעדים, ומצד שני שאם טען שפרע לו בפני עדים, והלכו להם למדינת הים, נאמן.⁸⁸ עם זאת, אפשר שזה מה שרבא בא לחדש, בניגוד למהלך הגמרא עד כה. אדרבה, ניתן להקשות על הגרסה השנייה, מדוע היה צריך רבא לומר שאם אמר שהלכו להם למדינת הים, אינו נאמן, הרי זה ברור לגמרי מעצם פסיקתו שחייב לפרוע בפני עדים. ושמה לזאת התכוון הרמב"ם באמרו: "כך יראה מדין התלמוד".

ואשר לדברי הרמב"ם על "מקצת תלמוד ישן כתוב על הגוילים, כמו שהיו כותבין קודם לזמן זה בקרוב מחמש מאות שנה", נראים דברי ש"ז הבלין,⁸⁹ שאין מדובר כאן בתאריך מדויק, אלא הערכה על פי אופי הקטעים: הכתב הוא "על הגוילים", היינו רק מצד אחד של הקלף, שהיא שיטת כתיבה עתיקה, שלדברי הרמב"ם כתבו כמוה בערך 500 שנה לפני זמנו, דהיינו בסוף המאה השביעית. מכל מקום, למדנו מכאן שהרמב"ם מתארך כתבי יד על פי צורת כתיבתם.

אנו רואים שלוש רגליים שעומד עליהן טיפול הרמב"ם בנוסחאות; שתיים מהן ראינו לעיל, וכאן התחדשה שלישית: א. בירור באמצעות נוסחאות עתיקות; ב. הכרעה מכוח "דין התלמוד" ומהלך הסוגיה; ג. סברה. וראוי לציין שהרמב"ם אינו מסתייע בנוסח "הלכות פסוקות" ו"הלכות גדולות" כתנא דמסייע לדבריו. אמנם אין לנו ראיה של ממש שהכיר את "הלכות פסוקות",⁹⁰ אך את "הלכות גדולות", שהרי הוא מתפלמס עמו רבות ב"ספר המצוות". ואפשר שהיא הנותנת, שהרמב"ם לא נטה להוכיח משיטות גאונים או ראשונים אחרים ראיה לדבריו, ואף לא מגרסתם, שהרי הוא אומר: "אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא, ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה

88 וכן הקשה הרמב"ם על אתר.

89 'ממגילה לקודקס', עלי ספר טז (תש"ן), עמ' 152. וראה מה שהביא כסמך לכך י"ש שפיגל (בתוך: י"א מובשביץ [עורך], הספר – יובל השבעים למוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ח, עמ' 807) מראב"ם ראש ספר מעשה רקח, ויניציאה תקי"ב: "ואעת' משם אבא מארי ז"ל שהיה מונע מלכתוב תורה נביאים וכתובים בקובץ אחד כמו שכותבים עתה קצת אנשי, והיה אומר ז"ל שאם היו מחברין אותם בכרך א' על הגויל כמו שהיו כותבים בזמן הקדום, היה בזה איסור, אבל בקובץ א' כאלו הספרי' שכותבים בזמנינו, זה ממה שראוי למונעו". מכאן ש"גויל" הוא מגילה, בניגוד לקודקס. וראה גם י' זוסמן, מחקרי תלמוד ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 330, הערה 32.

90 ראה נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו-יורק וירושלים תשנ"ט, עמ' 45, הערה 21.

דרך המשפט הכתוב בתלמוד – אין שומעין לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו, בין ראשון בין אחרון". ואף על פי שבגרסאות ניתן היה לטעון שיש מדברים אלה ראייה של ממש, שהגרסה הייתה קיימת כבר בזמנים קדמונים, הרמב"ם נמנע מלעשות כן, ואפשר שעצם קיומם של כתבי יד עתיקים ייתר את הצורך בהוכחה מ"הלכות גדולות".

2.6. תשובות הרמב"ם, רפט (לחכמי לונל)

שאלה. גם כן יורנו עוד מה שאמור בפרק שלישי: כיצד סדר פרשיות בתפלה של ראש. מכניס פרשה אחרונה, שהיא והיה אם שמע, בבית ראשון, שהוא על ימין המניח, ופרשת שמע סמוכה לה וכו', עד ואם החליף סדור זה פסולות. ואנחנו למדנו מרבותינו ומהגאונים, ורב האי גאון בראשם ז"ל, דבעינן היות באמצע. וכן פירש בסנהדרין: האי דאמר [רב יהודה אמר] רב: כל בית החיצון שאינו רואה את האויר פסולה, כגון קדש לי שמע ישראל. וכן גם קבלנו מהם כי הקלף נקרא אותו צד שהשער דבוק בו בעודינו חי [ודוכסוסטוס אותו צד שהיה דבוק בבשר], וכמדומה לי שנמצא בספר הפך מזה. על כן משכנו ידינו עד בא דברך אלינו, ויורנו כדת מה לעשות.

תשובה. זה שעלה על דעתכם בסדור הפרשיות ובקלף שהוא החלק הרק שהשער דבוק בו, כך היתה דעתי מקודם ככם, ותפילין שהיו לי בארץ מערב כך היו, וכזה כתב אותו שחבר חבור התפילין, ושמו ר' משה נ"ע מקורטובא, ואותו החיבור הוא שהטעני והטעה כל אנשי המערב מלפני. וגם הרב רבינו יצחק אלפסי בעל ההלכות זצ"ל, כוותיהו סבירא ליה בתשובה אחת שיש לו במעשה התפילין, וגם חכם אחר שמו רבי יעקב קלעי ז"ל ככם עשה, והרבה גאונים חלקו על דבר זה ועל אנשי מזרח ועל אנשי ארץ הצבי הקדמונים, כך חולקים על זה. ואמרו לי חכמים נאמנים שפתחו תפילין של הגאון רבינו האי זצ"ל, ומצאו שהן כתובין על הסדר שאמרתי בחבור. ורבי משה הדרעי ככם עשה. וכשבא מארץ המערב לארץ ישראל, היו תפילין שלו כמו אנשי מקומכם. וכשהראוהו דברי הגאונים הקדמונים והראיות שלהן, השליך תפיליו ועשה על הסדר שאמרנו. והראיה הברורה בדבר זה, נאמר בפרק הקומץ: "קורא על סדר התורה", קדש לי והיה כי יביאך שמע והיה אם שמוע.⁹¹ ונוסח זה לא היה בספרים שלנו בארץ מערב. אבל הנה מצאתי כל הנסחאות הישנות, וכך כתוב בהן. ומעשה רב שבני ארץ ישראל כולן זהירין במצוה זו כסדר התורה כתבו איש מאיש, ולדברי הכל תפילין של יד וסדר פרשיותיה על סדר התורה, ודין

91 "קורא על סדר התורה [...] והיה אם שמוע". ראה בלאו, הערה 29, שיש נוסח "והקורא קורא כסדרן, כלומר שיהא הקורא קורא ק"ש כסדר התורה", ויש נוסח "הקורא קורא על הסדר, כלומר כדי שיהא קורא כסדר התורה".

הוא שתהיה כתיבת שתיהן שוה, שהרי לדברי רבי יוסי, תולה ליד על ראש ומניחה על ידו. ש"מ סדר אחד לשתייהן.⁹²

הרמב"ם עוסק בנוסח התלמוד במנחות לד ע"ב כדי להביא ראיה לסדר פרשיות התפילין לשיטתו. הוא מנגיד בין נוסח ספרד/המגרב ("בספרים שלנו בארץ מערב") לבין הנוסח המזרחי שמצא במצרים ("הנה") – בדומה למה שראינו בהלכות מלווה ולווה ("והגיע לידי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על הגוילים"). וגם כאן הוא מדגיש את עתיקותן של הנוסחאות: "כל הנוסחאות הישנות".

נוסח התלמוד לפנינו הוא:

ת"ר, כיצד סדרן? קדש לי והי' כי יביאך מימין, שמע והי' אם שמוע משמאל. והתניא איפכא? אמר אביי: ל"ק, כאן מימינו של קורא, כאן מימינו של מניח, והקורא קורא כסדרן.

וכן הוא גם נוסח שלושת כתבי היד שבידינו, כולם אשכנזיים: מינכן 95, ותיקן 118, ותיקן 120. מדברי הרמב"ם עולה שהמילים "והקורא קורא כסדרן" לא היו בספרים ש"בארץ מערב" (ספרד/מגרב), וחסרונן מאפשר לומר שסדר הפרשיות בתפילין אינו כסדרן בתורה,⁹³ אך הן נמצאות ב"כל הנוסחאות הישנות" שבמצרים.⁹⁴ על אפשרות קיומו של נוסח שחסרות בו מילים אלו כותב בעל העיטור (שער א, הלכות תפילין נז ע"ב) כשהוא מקשה על שיטת הוויות באמצע:

ועוד, הקורא אינו קורא כסדר הכתוב בתורה, לא מימין לשמאל ולא משמאל לימין. ואי ליתא בנסחא דיליה, אכתי קשיא לן [...] ובעינא דאימא מילתא, ומסתפינא מחברי ומרבוותא כולהו, ואמינא דהקורא קורא כסדרן ליכא בנוסחא.

וכן משער גם בעל "ספר החינוך" (מצווה תכא):

ונוסח זה ודאי לא מצאוהו בספרים אותם בני אדם שהיה דעתם לומר דכתבינן הוויות באמצע.

92 תשובות הרמב"ם, חלק ג, עמ' 541–544.

93 ואמנם על פי נוסח זה פירש רש"י על אתר כשיטה זו, והתוספות התקשו בזה לשיטת ר"ת, שהוויות באמצע, והביאו בשם ר"ת פירוש אחר למילים אלו, והכוונה לסדר שהן מונחות בתפילין.

94 והוא גם הנוסח של תלמידי ר' אפרים מצור בשאלתם לרמב"ם (תשובות הרמב"ם, חלק א, סימן קלט, עמ' 267: "שאלה בדבר דעתנו בכתיבת פרשיות של תפילין, האם הוויות באמצע או תהינה על הסדר לאומרם **הקורא קורא כסדרן** [...] התשובה הנכון שיהיו על הסדר, ר"ל שהקורא יקרא אותן על (סדר) כתיבתן בספר התורה ויהיו ביחס ללובש").

מכל מקום, לדעת הרמב"ם, דווקא המילים הנוספות הללו הן חידוש, והוא מאמץ אותן בשתי ידיים ומביא מהן ראייה. ומדוע לאמץ דווקא את הנוסח הזה? הרמב"ם מנמק זאת בעובדה שהן מצויות "בכל הנוסחאות הישנות", ואפשר שהוא אומר כאן במובלע גם שיש להעדיף את הנוסחאות הישנות שבמצרים על פני הנוסחאות שבמערב, וכן הוא עושה בעוד מקומות.⁹⁵

2.7. "פירוש קדמון ממצרים" – הלכות שבת יח, כג; בבלי שבת פ ע"א⁹⁶

תנו רבנן, הוציא חצי גרוגרת, וחזר והוציא חצי גרוגרת: בהעלם אחד – חייב; בשתי העלמות – פטור. רבי יוסי אומר: בהעלם אחד לרשות אחד – חייב; לשתי רשויות – פטור. ויש בה חלוף נוסחאות. "ג הוציא חצי שיעור וחזר והוציא חצי שיעור מרשות א' – חייב; ו"ג לרשות א'. ורבינו [=הרמב"ם] כתב בפ"י התלמוד שזו היא הנוסחא המדוייק, וכך העתיקה משם הרב יהוסף הלוי ז"ל כמ"ש כאן: לרשות א' – חייב.

הרמב"ם מצדד בגרסה "לרשות א'", על פי נוסחת ר"י מיגאש, והדבר אופייני לחידושו לתלמוד, שהוא מרבה להביא בהם מתורת רבותיו, אביו ור"י מיגאש.⁹⁷ מכל מקום, הרמב"ם נוקט גרסה זו גם לאחר מכן, כפי שכותב המבאר המביא את פירושו, שכך פסק להלכה בהלכות שבת (פרק יח, הלכה כג).

2.8. פירוש ר"ח ב"ר שמואל, עירובין לח ע"ב⁹⁸

ואלא הא דתנן ר' אליעזר אומ' יום טוב הסמוך וגו', הא קא מכין וגו' [...]. זה הוא פ"י הלכה זו לרבי' נסים ז"ל, והיא גירסת רבינו יצחק ורוב הספרים. ואומ'

95 מלווה ולווה טו, א-ב ופה"מ בבא בתרא י, ט במהדורא בתרא, לאחר שסמך תחילה על נוסח ר' נסים. אין לדעת אם הוא סבור שיש עדיפות מהותית לנוסחי מצרים על פני נוסחי ספרד, או שמא הוא מבכר אותם מפני קדמותם וכיוצא בזה. נוסף לזה, יש לתת את הדעת לעובדה שהמקומות שאנחנו יודעים על שינוי נוסח הם בדרך כלל אלו שבהם הוא השתנה, ואילו מקרים שהרמב"ם נקט בנוסח ספרדי גם כשמצא נוסח מצרי אחר לא יוזכרו בדרך כלל, משום שאין כאן שינוי מן העבר שיש להעיר עליו.

96 חידושי הרמב"ם לתלמוד, עמ' נד, מתוך ביאור על הלכות שבת יח, כג (בהקדמת ספר מעשה רקח וברמב"ם הוצאת פרדס, ירושלים). הדברים לקוחים מ'פירוש קדמון ממצרים', רמב"ם פרנקל, זמנים, עמ' תקלט, ושם בניסוח שונה מעט. לזהותו של המחבר, ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, ירושלים תשס"ד-תש"ע, כרך ב, עמ' 310-311.

97 ראה הקדמת הרמב"ם למשנה, זרעים, עמ' כה: "ואספתי מה שנודמן לידי מהגהות אבי זצ"ל וזולתו בשם רבינו יוסף הלוי זצ"ל [...] גם אספתי כל ההלכות שמצאתי לו בפירושו בעצמו, וגם מה שנראה לי אני מן הפירושים כפי חולשת יכלתי ומה שהשגתי מן הלימודים, וחברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונזיקין, חוץ מארבע מסכתות שאני משתדל עתה לכתוב בהם משהו, וטרם מצאתי פנאי לכך".

98 חידושי הרמב"ם לתלמוד, עמ' קיז-קיט, מתוך פירוש ר"ח ב"ר שמואל עמ' רכה-רכו.

הר"מ זק"ל [=הרמב"ם] כי זו הגירסא ופי' שראה עליה למפרשי' לא סליק אליב' דהילכת', והפי' שפירשו בה אין ראוי לשומעו, וכל שכן לכתבו, והגירסא שלו במקום "הא קא מכין מיום טוב לשבת", "הא בעינא סעודה הראויה מבעוד יום וליכא". והאי דלא קא גרס הר"מ ורבי' שלמ' ז"ל "הא קא מכין מיום טוב לשבת", משום דלא שייך למימ' "הא קא מכין", דתוקף הקושיא הוא שאינו יכול להגיע לעירובו. ואי לא יכיל לאמטויי ליה, היכי קא מכין עד דמקש' ואומ' הא קא מכין, אבל אם נימ' "הא בעינ' סעודה הראויה", הולך הדבר, דהואיל ואינו יכול להגיע לעירוב מבעוד יום, דאינו יכול לילך לאותו הצד עד שתחשך, נמצא שאינה סעודה ראויה לו מבעוד יום, משום שהוא במקו' אחד ועירובו במקו' אחד, דהאי דאסרי' שיהא הוא במקו' [א'] ועירו' במקום אחר, משום שאינה סעודה ראויה לו. ולפי סוגיית ההלכה נמי אינה הולכת ההלכה גמ' למישור אלא אי גריסנא "הא בעינ' סעוד' וגו', משום דבגמ' מקשי' קושיא לעי' מקושיא זו, ואמרי': ואלא הא דתנן כיצד הוא עושה מוליכו בראשון ומחשיך עליו וגו', והא קא מכין מיום טוב לשבת, פי' דהואיל וצריך עוד לצאת ביום טוב ולישב עד שתחשך, נמצא שהכין מיום טוב לשבת עד שילך למחר, ומתרצי' ואמרי' מי סברת תחלת היום קונה עירוב, סוף היום קונה עירוב, פי' מי סברת תחלת בין השמשות קונה עירוב, סוף בין השמשות הוא שקונה עירוב, והוא הכנסת שבת, דהכנסת שבת וקניית עירוב באין כאחד, ושבת היא שהכינה לעצמה, ולא יום טוב [...]. הרי נתברר לך דגירסא דרבנו משה גירסא דייק' אליב' דהילכת'.

הרמב"ם גורס כגרסת רש"י (ד"ה ה"ג), ולא כגרסת רב נסים והרי"ף,⁹⁹ אך קשה לדעת אילו מן הטעמים שמביא ר"ח ב"ר שמואל הן של הרמב"ם ואילו הן שלו.

2.9. רשימות תלמיד הרמב"ם למסכת כתובות

נאמר בתלמוד (כתובות ד ע"א):

אמר מר: הוא ישן בין האנשים, והיא ישנה בין הנשים. מסייע ליה לרבי יוחנן, דאמר רבי יוחנן: אע"פ שאמרו אין אבילות במועד, אבל דברים של צינעא נוהג.

99 זו הגרסה שמביא בעל המאור על אתר, "כך היא הגי' המדוקדקת בהלכות הרי"ף ובספרים המדוקדקי", ואילו לפנינו ברי"ף היא כגרסת רש"י. הגרסה "הא קא מכין" נמצאת לפנינו בכ"י ותיקן 109 (ליתר דיוק: "הא קא מיכוין ומכין"), ואילו בדפוס, מינכן, אוקספורד, וקטע כריכה מווינה (Oesterreichische Nationalbibliothek Cod hebr. A 34) הגרסה היא "הא בעינא סעודה הראויה מבעוד יום וליכא".

דברי ר' יוחנן, המובאים כאן כדברים ידועים, אינם ידועים לנו ממקור אחר. לעומת זאת, במקום אחר בתלמוד באים דברי ר' יוחנן שאין אבלות בשבת אלא בדברים שבצינעא, ושם ברור שהנושא הוא שבת (מועד קטן כד ע"א), ומפתה לחשוב שיש לגרוס גם בכתובות: "אין אבלות בשבת". גרסה זו אינה נמצאת לפנינו בכתבי היד,¹⁰⁰ אך כמוה מביא בעל "המאור" על מועד קטן על אתר. הרמב"ן יוצא בחריפות נגד גרסה זו, וטוען שאין לה רגליים (מלחמות, שם):¹⁰¹

והגירסא ששנה בעל המאור בהיא דכתובות: אע"פ שאמרו אין אבלות בשבת, אבל דברים שבצינעא נוהג, כסבור לתקן וקלקל, שגירסא ישנה בספרי ספרד כולן ובה"ג ובפר"ח ז"ל כגירסתו של רבינו הגדול ז"ל (=הרי"ף): אע"פ שאמרו אין אבלות במועד. וכן כתבה הנגיד בהלכותיו, וה"ר יצחק בן גיא ז"ל, ודבר מוסכם בספריהם ובנוסחאות מדוקדקות שלהם אין לשנות.

הרמב"ם פוסק כגרסה זו, שאין אבלות בשבת אלא בדברים שבצינעא, בעוד שבמועד הוא פוסק שאין אבלות כלל (הלכות אבל, פרק י, הלכות א–ג):

השבת עולה למניין ימי אבלות. ואין אבלות בשבת אלא בדברים שבצינעא, כגון עטיפת הראש ותשמיש המטה ורחיצה בחמין. אבל דברים שבגלוי – אינו נוהג בהן אבלות, אלא לובש מנעליו וזוקף את המטה ונותן שלום לכל אדם. ואם יש לו בגד – מחליף, ולא ילבש בגד קרוע בשבת, אפלו על אביו ועל אמו. ואם אין לו להחליף – מחזיר את הקרע לאחוריו [...] הרגלים וכן ראש השנה ויום הכפורים – אין דבר מדברי אבלות נוהג בהן. וכל הקובר את מתו אפלו שעה אחת קודם הרגל או קדם ראש השנה ויום הכפורים – בטלה ממנו גזרת שבעה.

ניתן היה לשער שגם לפניו הייתה גרסה זו,¹⁰² אך הנה נמצא בגניזה דף מרשימות של תלמיד הרמב"ם על בבלי כתובות משיעורים ששמע בבית מדרשו. על הדף הזה דיבר שרגא אברמסון בהרצאתו "מן בית הרמב"ם ובית מדרשו". וזה לשונו:¹⁰³

עכשיו אנחנו יודעים שיש כתבי יד כאלה,¹⁰⁴ אבל כתבי יד אלה אינם, אם אפשר לומר כך, זקנים יותר מהרמב"ם – יכול להיות שהושפעו מהרמב"ם. והנה בדפים הללו הוא אומר, הרמב"ם אמר לנו שמה שכתוב בגמרא 'אין אבלות במועד', זו טעות, כי איך יכול להיות אבלות שם? אם קברו אותו לפני המועד,

100 שממילא הם מעטים ואשכנזיים. ראה דקדוקי סופרים השלם על אתר.

101 וראה גם חידושי הריטב"א לכתובות, שם.

102 וכן משער הרמב"ן ב"תורת האדם", עניין שבתות וימים טובים, דפוס ורשה, נח ע"א.

103 מחקרי תלמוד ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 8–9.

104 דהיינו, כתבי יד של התלמוד בכתובות הגורסים "אין אבלות בשבת". טרם מצאתי את כתבי יד שאברמסון מדבר עליהם. ושמא הכוונה לכ"י של הרי"ף. ראה להלן.

אז המועד מפסיק את האבלות, ולא צריך לומר 'אין אבלות במועד', מוכרח להיות 'אין אבלות בשבת'.

נמצא שהרמב"ם מעדיף לפסוק לפי שינוי נוסח מסברה בלבד נגד כל הספרים!¹⁰⁵

בעת ההגהות על המאמר העירני ידידי עדיאל ברויאר על פנינה אחרונה בעניין זה: כאמור, הגרסה ברי"ף היא "אין אבלות במועד", וכן העיד הרמב"ן. עם זאת בעיון בכתבי היד של הרי"ף, שנרשמו במהדורתו של ד"ר עזרא שבת, נמצא כ"י אחד שהגרסה בו היא "אין אבלות בשבת". כ"י זה (אוקספורד-בודלי קטלוג נויבאוואר 550¹⁰⁶), מקורו בחלב, וכנראה הגיע לשם מבית מדרשו של הרמב"ם; סופר כתב היד העתיק כ"י אחר בשנת 1190, כלומר עוד בחיי הרמב"ם. המסקנה המתבקשת היא, שכנראה מי מבאי בית מדרשו של הרמב"ם, ששמע את השיעורים והפנים את הגרסה ה"נכונה", תיקן בפועל לפי אותה סברה את כתב היד של הרי"ף. אם כן לא רק תיקון מסברה בלא להגיה הספרים יש כאן, אלא גם הגהת הספרים עצמם!

ב. חיבורים אחרים (תוספתא, אונקלוס, מדרשים, רי"ף)

1. הלכות שביחת יום טוב ב,יב

אין מבקעין עצים מצואר שלקורות, מפני שהן מוקצה, ולא מן הקורה שנשברה ביום טוב, מפני שהיא נולד. וכן כלים שנשברו ביום טוב – אין מסיקין בהן, מפני שהן נולד. אבל מסיקין בכלים שלמים או בכלים שנשברו מערב יום טוב, שהרי הוכנו למלאכה אחרת מבערב. כיוצא בו, אגוזין ושקדין שאכלן מערב יום טוב – מסיקין בקליפיהן ביום טוב. ואם אכלן ביום טוב – אין מסיקין בקליפיהן. **ויש נוסחאות שיש בהן שאם אכלן מבערב אין מסיקין בקליפיהן, שהרי הקצו, ואם אכלן ביום טוב מסיקין, מפני שהן מוכנין על גב האוכל.**

הסוגיה בתלמוד הבבלי העוסקת בנושא זה באה במסכת שבת כט ע"א:

105 את הקטע מרשימות תלמיד הרמב"ם שרמזו לו אברמסון, זיהה ד"ר אמיר אשור, ופרופ' מרדכי עקיבא פרידמן מתכוון לפרסם אותו. פרופ' פרידמן מסר לי שלפי התלמיד, הרמב"ם אכן אמר שהוא קובע מה צריכה להיות הגרסה במקום זה על פי הסברה ובניגוד לכל הספרים. יש להדגיש כי אין זה אומר שהרמב"ם היה מתקן כך בספרים עצמם, כמנהג שיצא נגדו רבנו תם בהקדמתו לספר הישר (אך ראה להלן על נוסח כ"י הרי"ף מבית מדרשו!). מכל מקום, אמירתו הגורפת של פאור (עמ' 722), "ברם, כדרכם של האמוראים עצמם, נזהר הרמב"ם שלא לשנות את הנוסח על פי השערות", צריכה סיוג רב, שהרי לפנינו הרמב"ם פסק על פי שינוי נוסח מסברה בלבד. וגם באמירתו שזו הייתה דרכם של האמוראים עצמם יש לפקפק.

106 לפרטים עליו ראה בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית, <http://bit.ly/1fUrW7a>.

אמר רב יהודה אמר רב: מסיקין בכלים, ואין מסיקין בשברי כלים, דברי רבי יהודה, ור"ש מתיר. מסיקין בתמרין. אכלן – אין מסיקין בגרעיניהן, דברי רבי יהודה, ור"ש מתיר. מסיקין באגוזים. אכלן – אין מסיקין בקליפותיהן, דברי רבי יהודה, ורבי שמעון מתיר.

וצריכא, דאי אשמעינן קמייתא, בההיא קאמר רבי יהודה, משום דמעיקרא כלי והשתא שבר כלי, והוה ליה נולד ואסור. אבל תמרים, דמעיקרא גרעינין והשתא גרעינין, אימא שפיר דמי. ואי אשמעינן גרעינין, הוה אמינא דמעיקרא מכסיין והשתא מיגליין, אבל קליפי אגוזין, דמעיקרא מיגלו והשתא מיגלו, אימא שפיר דמי, צריכא.

והא דרב לאו בפירוש איתמר אלא מכללא איתמר, דרב אכל תמרי ושדא קשייתא לבוכיא. אמר ליה רבי חייא: בר פחתי, כנגדו ביו"ט אסור. קיבלה מיניה או לא קיבלה מיניה? ת"ש, דכי אתא רב לבבל, אכל תמרי ושדא קשייתא לחיותא. מאי, לאו בפרסייתא ולא קיבלה? לא, בארמיאתא, הואיל וחזי אגב אימייהו.

אמנם העניין נדון בבבלי, אך אותן "יש נוסחאות" שהרמב"ם דיבר עליהן אינן של נוסח הבבלי, כמוכח בין השאר מן העובדה שהרמב"ם מדבר על אגוזים ושקדים, בעוד הבבלי מזכיר אגוזים בלבד.¹⁰⁷ דברי הרמב"ם מכוונים לחילופי נוסחאות בתוספתא (ביצה ג, יא, מהדורת ליברמן, עמ' 296):

איגוזין ושקדים שאכלן מערב יום טוב – מסיקין בקליפיהן ביום טוב. אכלן ביום טוב – אין מסיקין בקליפיהן ביום טוב. איגוזים ושקדים עצמן אין מסיקין מהן ביום טוב, לפי שאינן מן המוכן.

אכלן... טוב – ד ל ח' – אין – א ל ח' – לפי... המוכן – א ל ח'.¹⁰⁸

הנוסחה הראשונה שמביא הרמב"ם היא כנוסח כ"י וינה וכ"י ערפורט ברישא, אך אין אנו מכירים נוסח דוגמת הנוסחה השנייה של הרמב"ם.

ליברמן (תוספתא כפשוטה, עמ' 980–981) מביא את דברי ראבי"ה, וזה לשונו (חלק ב, סימן תשעד, עמ' 475):

ותניא, אגוזים ושקדים עצמן מסיקין בהם ביום טוב. אכלן ביום טוב, אין מסיקין בקליפותיהן ביום טוב.

דהיינו, הוא גרס ככ"י ערפורט ולונדון (ראה ח"נ), בהיפוך הבבות.

¹⁰⁷ ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה (להלן). לכן מוטעה תרגומו של טברסקי במבוא למשנה תורה (אנגלית), עמ' 124: "In some copies of the Talmud this rule reads as follows..."

¹⁰⁸ נוסח הפנים – כ"י וינה. ד – דפוס ראשון. ל – כ"י לונדון. א – כ"י ערפורט.

והעיר ליברמן:

וקרוב בעיני שכן היה בטופסים הקדומים שמהם נעתקו כ"ע וכ"ל. וכן היה שם: אגוזין ושקדין עצמן מסיקין בהן ביום טוב [אכלן מערב יום טוב אין מסיקין בקליפיהן ביום טוב]. ממש כגירסת הראבי"ה הנ"ל, אלא שגרסו שם "מעיו"ט" (במקום "ביו"ט"), והשמיטו הסופרים את המוסגר במרובעין, מפני שהוא סותר לרישא, אבל באמת היו כאן שתי נוסחאות, וזו היא נוסחא השניה שהביא הר"מ.

ועיין שם באורך, שהוא תמה מדוע הרמב"ם מביא את הגרסה השנייה, "שהרי היא בוודאי סותרת לבבלי שבת הנ"ל, שלכאורה מפורש בו שאם אכלן מערב יום טוב מסיקין בקליפיהן, ולהיפך שאם אכלן ביו"ט שאין מסיקין בקליפיהן", והביא אפשרות ליישב את הגרסה שלא תסתור את הגמרא. וסיים: "ואין ספק שנוסחא זו משובשת היא, ולא באנו כאן אלא לברר שגירסא משובשת זו היתה קיימת, והר"מ כיוון לה".

בכל "משנה תורה" ודאי נזקק הרמב"ם פעמים רבות לגרסאות סותרות בתלמוד, והוא מכריע ביניהן על פי רוב בסתם, ולעתים נדירות (שעליהן עמדנו לעיל) במפורש. ולפנינו ההיקרות היחידה שעומדות לפניו שתי גרסאות סותרות והוא מביא את שתיהן, כך שלמעשה הוא נמנע מלפסוק הלכה חד משמעית. ודאי שהרמב"ם לא סבר כליברמן, ש"אין ספק שנוסחא זו משובשת היא", ונראה שאחד הגורמים לחריגה זו היא שהיה לו הסבר הגיוני לשתיהן, וכנראה שמבחינת טיב כתבי היד לא היה יכול להכריע לא לכאן ולא לכאן.¹⁰⁹

2. מורה נבוכים א, ל¹¹⁰

על פי המשמעות השנייה, הושאל לשון אכילה לחוכמה, ללימוד ובכלל להשגות השכליות אשר באמצעותן מתמיד קיום הצורה האנושית במצבה השלם ביותר, כמו שהגוף מתמיד באמצעות המזון במצבו הטוב ביותר [...]. שימוש זה רב גם בדברי החכמים, דהיינו שמכנים על דרך המליצה את החוכמה אכילה: "תא אכלו בשרא שמינא בי רבא". ואמרו: "כל אכילה ושתיה האמורה בספר זה אינה אלא חכמה". ובכמה נוסחאות "תורה".

הרמב"ם דן בגרסאות חלופיות בקוהלת רבה (ב, כו), ומביא אותן בלא להכריע ביניהן.¹¹¹

109 תופעה דומה לזו היא כאשר הרמב"ם מביא כמה מנהגים או דעות הלכתיות ואינו מכריע ביניהם (ראה לדוגמה הלכות מגילה וחנוכה, פרק ד, הלכות ב-ג, שהביא את מנהג ספרד הסותר את דעתו שהובאה לעיל, ולא הכריע נגדו). וגם דבר זה חריג.

110 מורה נבוכים, מהדורת מ' שוורץ, עמ' 70.

3. מורה נבוכים א, מח¹¹²

כל מה שמופיע מעניין השמיעה מיוחס לאל – אתה מוצא שאונקלוס הגר עקף אותו ופירש את משמעותו שדבר זה הגיע אליו יתעלה או שהוא השיגו. ואם זה מתייחס לתפילה הוא מפרש את משמעותו שהוא קיבל או לא קיבל. כך הוא אומר בפירוש לשמע ה' תמיד: "שמיע קדם ה'". ובתוך תפילה הוא תירגם "שמע אשמע צעקתו" – "קבלא אקביל [קבילתיה]". וכך בעקביות בפירושו. הוא אינו סר מכך בשום מקום.

ואילו לגבי הראייה המיוחסת לאל יתעלה, הפך אונקלוס את עורו בצורה מוזרה, דבר שלא הגעתי לידי מסקנה לגבי כוונתו ומטרתו. כי בכמה מקומות הוא מפרש "וירא ה'" – "וחזא ה'", ובכמה מקומות הוא מפרש זאת: "וגלי קדם ה'". העובדה שהוא מפרש חזא היא ראייה ברורה לכך שחזא בלשון הארמית (הוא שם) משותף, וכי הוא מורה על עניין השגת השכל כשם שהוא מורה על השגת החוש. מכיוון שכך הדבר בעיניו, הלוואי ידעתי מדוע נמנע (מפועל זה) בכמה מקרים ופירש: "וגלי קדם ה'".

כאשר עיינתי בכתבי-היד של התרגום אשר מצאתי, עם מה ששמעתי בכת ההוראה, מצאתי שהוא, כאשר מצא את הראייה קשורה במעשה עושק או היזק וחמס, הוא מפרש אותה "גלי קדם ה'". אין ספק שחזא באותה לשון מציין את ההשגה ואת אישור הדבר המושג כפי שהושג. לכן במוצאו את הראייה מתייחסת למעשה עושק אינו אומר: "וחזא" אלא: "וגלי קדם ה'".

מצאתי אפוא שכל ראייה המיוחסת לאל בכל התורה הוא פירש: וחזא, זולת אלה שאציין לך [...] כל זה עקבי מתוך התבוננות (בפסוק): "והביט אל עמל לא תוכל". ולכן כל שעבוד או כל עבירה הוא מתרגם: "גלי קדמוהי" או "גלי קדמי". אך פירוש יפה ומועיל זה, שאין בו ספק, נפגם לי בשלושה מקומות, שלפי היקש זה היה ראוי שיבאר אותם [במלים]: וגלי קדם ה' אך ב(כמה) כתבי יד אנו מוצאים וחזא ה'. ואלה הם: "וירא ה' כי רבה רעת האדם" (בראשית ו,ה); "וירא אלהים את הארץ והנה נשחתה" (שם יב); "וירא ה' כי שנואה לאה" (שם כט,לא). הסביר ביותר בעיני שזאת טעות שנפלה בכתבי היד, שהרי אין בידינו כתב ידו של אונקלוס, שנאמר שמה יש לו פירוש לכך [...]. ראוי לחקור היטב כדי לאמת¹¹³ את הנוסחים בעניין זה. אם תמצא שמקומות אלה הם כפי שאמרנו – איני יודע מטרה לכך.

111 בכל כתבי היד שלנו הנוסח הוא "בתורה ובמעשים טובים הכתוב מדבר". ראה בסינופסיס לקהלת רבה לפרשה זו, עמ' 42 בקובץ. הדרשה חוזרת על עצמה בנוסח הדפוס בלבד גם ב-ג,טז, באותו נוסח.

112 מורה נבוכים, מהדורת שוורץ, עמ' 108–110.

113 שוורץ מעיר: "וייתכן שצריך לתרגם 'לתקן' כפי שתירגם פינס".

הרמב"ם מעלה תאוריה להסביר את ההבדלים בין "חזא" לבין "גלי קדם", אך היא נתקלת בשלושה פסוקים שאינם מתאימים לה. לאור זאת, מציע הרמב"ם שחלה טעות בכתבי היד, וכותב שיש לחקור בעוד כתבי יד כדי לאמת – או לתקן¹¹⁴ – את הנוסחים.¹¹⁵ דיונו של הרמב"ם כאן מעניין מכמה בחינות: הרמב"ם מדבר על עיון בכתבי היד של התרגום, "עם מה ששמעתיו בעת ההוראה". הרב קאפח¹¹⁶ מפרש: "כלומר מה שזכור לו מלמודי הילדות, כי בזמן רבנו נהגו ללמד לילד מקרא עם תרגום אנקלוס כפי שהיה נהוג בתימן עד ימינו". כלומר, המסורת בעל פה היא כלי עזר שווה ערך לכתבי היד.¹¹⁷ נוסף על זה, הרמב"ם אומר שניתן להניח טעות בכל כתבי היד, "שהרי אין בידנו כתב ידו של אונקלוס". השקפה זו דומה למה שהבאנו לעיל מתשובה תמב, שהמשנה אינה ספר העזרה (או ספר עזרא), דהיינו אין בידנו הטופס המקורי שלו, ולכן ניתן לתקן מסברה. ועדיין הרמב"ם אינו מתקן רק מכוח סברתו, אלא מציע לבדוק היטב בכתבי היד כדי לאשש את התאוריה שלו, ומשאיר את העניין בצריך עיון.

4. מורה נבוכים ב,¹¹⁸

מספר ארבע זה מופלא הוא וראוי להתבונן בו. במדרש רבי תנחומא אמרו: "כמה מעלות היו בסולם? ארבע" [...]. וראיתי בכמה כתבי יד: "כמה מעלות היו בסולם? שבע". אבל כל כתבי-היד וכל המדרשות מסכימים כי מלאכי אלהים אשר ראה עולים ויורדים היו ארבעה דווקא, שניים עולים ושניים יורדים, ושהארבעה נפגשו בשלב אחד משלבי הסולם. נמצאו הארבעה בשורה אחת, שני העולים ושני היורדים.

שוורץ מעיר שלא מצא את המדרש הנרמז. מכל מקום, הרמב"ם מעיר על חילוף נוסח בלי להכריע בו, ומציין אותו משום שגם לנוסח שהמספר בו "שבע", עדיין "כל המדרשות מסכימים כי מלאכי אלהים [...] היו ארבעה דווקא", והוא החשוב לעניינו.

5. תשובות הרמב"ם, רנא

שאלה. מה יאמר הרב רבי' ואדונינו יחי לעד בדבר מאמר רב חסדא לרב יוסף, במס' כתובות פרק נערה שנתפתתה (נג ע"ב): "מי שמיע לך מיניה דרב יהודה,

114 ראה הערה 113.

115 שוורץ (הערה 17) מעיר שבמהדורת שפרבר מובאת לגבי שניים מהם (בראשית ו,ה; כט,לא) גרסת כ"י: "גלי קדם ה'".

116 עמ' עא, הערה 4.

117 ראה כיוצא בזה בלשון הרמב"ם בספר המצוות שנידון לעיל.

118 מורה נבוכים, מהדורת שוורץ, עמ' 288.

ארוסה יש לה מזונות או לא" וכו', "כיון דאירסה לא ניחא ליה דתינול". ואמר הרב בהלכות (כ ע"א) דקא פסקי רבנן כי האי לישנא בתרא, והני מילי לאחר שנים עשר חדש. והמשנה מסייעת לנו על זה. לפי שכאשר אמרה המשנה (הב), "נותנין לבתולה שנים עשר חדש" וכו' "הגיע זמן ולא נשאו אוכלות משלו", לא ייחדה זה במי שיש לה אב, ויהיה על זה הדרך היתומה מיום אשר תתארס בו כרב, אשר ההלכה כמותו, עד זמן אשר יתבע הבעל אותה ואחר תביעתו י"ב חדש. ואפי' ישאר משעת אירוסין לא יתבע אותה י' שנים, תשאל על הפתחים או תאכל מהנכסים אשר הם מיוחדים לפרנסתה. ורבי' ואדונינו י"ל אומר בס' נשים בהלכות אישות פי"ט (הלכה טו): "המארס בת הנזונת מן האחים חייב במזונותיה משעת אירוסין". תורנו רבינו מה אצלך בזה. ואם אין נראין לכבודך דברי רבינו יצחק מה היא הסבה בזה. ובאיזה דבר כבודך דוחה את דבריו. ושכרך כפול מן השמים.

תשובה. מה שבארנו אנחנו הוא הנכון בלי ספק, לפי שהדברים לשם אינם זולתי בארוסה קטנה שנתארסה לאחר מיתת אביה, לא בארוסה דעלמא. לפי שאם היתה שאלת רב חסדא על ארוסה דעלמא, למה אמר "מי שמיע לך מיני' דרב יהודה, ארוסה יש לה מזונות או אין לה מזונות"? והלא זה הדין מבואר במשנה, "הגיע זמן ולא נשאו אוכלות משלו", והרי כל ארוסה אין לה מזונות אלא אחר עבור י"ב חדש או ל' יום מהתביעה. אמנם מה שזכרתם על רבי' יצחק ז"ל בזה המקום הוא זולת מה שאמרנו בלי ספק, והוא דבר בלתי צודק. אמנם לא ידעתי אם אמר זה ר' יצחק ז"ל או לא. וזה שאנחנו חלקנו עליו בקצת מקומות כמו ל' מקום או יותר מה שתפס עליו תלמידו רבי' יוסף הלוי ז"ל בשבועות ובבבב', וקצתם אנחנו הערנו עליהם, ומצאתי קצתם נכשל בהם רבינו חננאל ז"ל כמותו, וכבר עשינו קונדרסין באותם המקומות, אמנם עדיין לא יצאו לתכלית הפעולה, כמו שלא הרחיב הזמן לבאר מה שעשינוהו מפני' הלכות קשות שבכל התלמוד ולא לבאר הלכות אשר עשינו אותם מהירושלמי על דרך מה שעשה הרב אלו ההלכות מהבבלי, לא מצינו פנאי לבארם. ובדרך כלל נוסח זאת ההלכה אצלנו כך הוא: "א"ל רב חסדא לרב יוסף: מי שמיע לך מיניה דרב יהודה, ארוסה יש לה מזונות? וא"ל: משמע לא שמיע לי, מסברא לית לה, כיון דלא קים ליה בגוה, לא שדי זוזי בכדי. א"ל: אי משמע לא שמיע לך, מסברא אית לה, דכיון דאירסה לא ניחא ליה דתתנוול, דהא לית לה מזוני מאחין, וקא פסקי רבנן כהאי לישנא בתרא: בעו מיניה מרב ששת" וכו'. **וזאת היא הנוסחא האמתית ומסכמת למה שאמר בחבור. וקצת נוסחאות כתוב בהן:** "וקא פסקי רבוואתא כי האי לישנא בתרא, וה"מ לאחר י"ב חדש", ואין כתוב בהן "דהא לית ליה מזוני מאחין". וכל זה טעות הוא. והקרוב אצלי, שבזה המקום לא טעה רבי' יצחק

בשום פנים. אמנם זאת הטעות, ו"ה"מ לאחר י"ב חדש" היא הגהת מי שאינו מבין, נכנסה בנוסח ההלכות. וכתב משה.¹¹⁹

כאן עוסק הרמב"ם בנוסח הרי"ף בכתובות פרק ד (כ ע"א), וזהו נוסח דבריו על פי עדי נוסח נבחרים באדיבות ד"ר עזרא שבט:¹²⁰

אמר ליה רב חסדא לרב יוסף: מי לא שמיע לך מיניה דרב יהודה, ארוסה יש לה מזונות או אין לה מזונות? אמר ליה: מישמע לא שמיעא לי, מסברא לית לה, כיון דלא קים ליה בגוה, לא שאדי זוזי בכדי. אמר ליה: אי לא משמע לאשמועא לך, מסברא אית לה, כיון דארסה, לא ניחא [ליה] דתיתזל, דהא לית לה מזוני מן האחין.¹²¹ וקא פסקי רבנן הילכתא כי האי לישנא בתרא [והני מילי לאחר שנים עשר חדש].

חילופי נוסח:

מסברא -ר3, דפוסים: מסתברא. | **לית לה** - ר3: לית ליה. | **זוזי** - ר2: זוזיה. | **משמע לאשמועא** - ר3: משמע לא שמיע. דפוסים: שמיע. | **ניחא [ליה]** - ר2, ר3, דפוסים. ר1: ניחא לה. | **דתיתזל** - וכן ר3. ר2: דתיתנוול. וכן בהעתקת המאמר שבתשובות הרמב"ם ס' רנ"א. דפוסים: דתיתנוול. בנוסח הרי"ף שהרמב"ם מסכים לו שם, נוסף כאן: דהא לית לה מזוני מאחין. ולא מצאנו הוספה זו בכתבי היד. | **דהא לית לה מזוני מן האחין** - וכן דפוסים. חסר ב-ר2, ר3. **רבנן** - ר2: רבואתא. וכן בלישנא בתרא שבידי הרמב"ם בתשובה רנ"א. | **הילכתא** - חסר ב-ר3. וכן בתשובות הרמב"ם ס' רנ"א. | **והני...חדש** - ר2, ר3, דפוסים. וכן בראשונים הנ"ל [רמב"ן ורי"ף אלמדרין] בשם ר"ח. וכן נוסף בלישנא בתרא שבידי הרמב"ם בתשובה רנ"א. ושם העיר הרמב"ם: וכל זה טעות הוא... היא הגהת מי שאינו מבין נכנסה בנוסח ההלכות. חסר ב-ר1.

לפני הרמב"ם עמדו שני נוסחים ברי"ף: באחד מופיע הלשון "דהא לית לה מזוני מן האחין" ואין "והני מילי לאחר שנים עשר חדש", ובשני חסר הלשון הראשון וקיים הלשון השני.¹²² לגופו של עניין, הרמב"ם סבור שהנוסח הראשון נכון והשני¹²³ משקף טעות בפסיקת ההלכה (אף בלא לדון בשאלה מהו הנוסח הנכון ברי"ף), כמפורש בדבריו, שאין זה נכון לטעון ש"הני מילי לאחר שנים עשר חדש", משום שהאיבעיא לא הייתה על ארוסה סתם, שדינה מפורש במשנה, שבה ודאי מדובר על י"ב חודש, אלא

119 תשובות הרמב"ם, חלק ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 458-460.

120 ממהדורתו שבכתובים. לא שיניתי את נוסח ההערות, גם אלו העוסקות בתשובת הרמב"ם הנדונה. ליתר נוחות, שיניתי את סימוני כתבי היד. נוסח הפנים (19) = NY JTS RAB.695. ר2 = קטע קלף עתיק, אולי מן הגניזה NY JTS RAB.110. ר3 = NY JTS RAB.692.

121 דהא לית לה מזוני מן האחין – על פי פירוש ר"ח, מובא בשמו בחידושי הרמב"ן ובפי' ר"י אלמדרין כאן.

122 וכן בשלושת כתבי היד של הרי"ף שנמנו במהדורת שבט, אין נוסח המכיל את שני הלשונות גם יחד. לנוסח הדפוסים, ראה להלן.

123 וכמוהו גרס גם הרי"ן על אתר: "וקא פסקי רבנן כההיא לישנא בתרא וה"מ לאחר י"ב חדש – כך נמצא בנוסחי הלכות מדויקות". ומשמע שהיו לפניו גם נוסחים אחרים, שבהם לא היו מילים אלו.

"בארוסה קטנה שנתארסה לאחר מיתת אביה", וזה מתאים גם לנוסח "דהא לית לה מזוני מן האחין". דהיינו, התוספת והחסרון שלובים זה בזה, ומי שגורס את הנימוק "לית לה מזוני" אינו יכול לגרוס את "לאחר שנים עשר חודש"¹²⁴ וכן פוסק הרמב"ם בהלכות אישות הנזכרות על ידי השואלים. וזה לשונו (פרק יט, הלכה טו):

המארס בת הניזונת מן האחין – חייב במזונותיה משעת אירוסין, שהרי אין לה מזונות מאחיה משנתארסה, ואינה בוגרת כדי שתזון עצמה, אלא קטנה או נערה, ואין אדם רוצה שתתבזה ארוסתו ותלך ותשאל על הפתחים.

המשפט המודגש הוא למעשה תרגום המשפט הנמצא בנוסח הראשון שמצטט הרמב"ם מן הרי"ף, ובוודאי נכתב על פיו.

הרמב"ם מדגיש שאמנם הוא יכול לחלוק על הרי"ף, שהרי "אנחנו חלקנו עליו בקצת מקומות כמו ל' מקום או יותר", ואף על פי כן הוא מעדיף את הנוסחה ה"מסכמת למה שאמר בחיבור", כנראה מפני שלא רצה שיימצא הרי"ף טועה.¹²⁵ וראינו שהרמב"ם משתמש בפתרון מעין "היא הגהת מי שאינו מבין נכנסה בנוסח ההלכות" גם כלפי נוסחאות בתלמוד שהוא מגדיר כ"פירוש" או תוספת סבוראית.

ההגבלה "עד י"ב חודש" מופיעה בר"ח המצוטט ברמב"ן ובר"י אלמדרי (כפי שציין שבט במהדורתו), וממילא אפשר היה לחשוב שלפנינו מהדורא קמא ומהדורא בתרא ברי"ף: בראשונה נמשך אחר ר"ח ובשנייה חזר בו, או להפך. הרמב"ם אינו מעלה את האפשרות הזו, אלא משתמש דווקא בשיטת "תלמיד טועה", אף על פי שהכיר

124 ולכן הנוסח שלפנינו בדפוסים, הגורס את שני המשפטים, נראה כגיבוב. ואכן הב"ח מעיר על נוסח הדפוסים, ואומר שיש להשמיט אחד מן המשפטים. ההבדל האחר בין הנוסחים שמביא הרמב"ם, "רבנן" ו"רבוותא", אינו בעל משמעות, ונראה שהרמב"ם מביא אותו מפני ש"כתב יד שהיה, כך היה".

125 שאלה היא עד כמה יש כאן ניסיון כן ליישב את הרי"ף, ועד כמה הרצון לא לחלוק על הרי"ף הוא יותר כדי שתקבל דעתו של הרמב"ם על השואלים, המעריצים את הרי"ף. כידוע, תירוץ "תלמיד טועה כתבה" משמש בספרות ההלכה כדרך עדינה לחלוק על קדמונים. וראה דוגמה מעניינת לכך בשו"ת אגרות משה (יורה דעה חלק ג סימן קיד), שכתב על פירוש ר' יהודה החסיד לתורה ש"הכופרים הרשעים זייפו זה בתוך ספר שנקרא על שם ר' יהודה החסיד כדי להטעות את העולם בהסתה והדחה כזו שגם ריה"ח אמר זה", ולאחר שמצא שגם ספר הציוני מביא דברים אלה פסק שאינו יודעים מיהו אותו ר' מנחם ציוני ושאסור למכור ולקנות גם אותו. וכתב על כך בצורה מחודדת ר' מנשה קליין בשו"ת משנה הלכות (חלק יב סימן ריד): "אבל האמת כי לא אאמין אשר דברים אלו יצאו מפי הגרמ"פ [=הגאון ר' משה פיינשטיין] אלא נלפענ"ד שאיזה תלמיד טועה כתבו והכניסו בין מכתביו לאחר פטירתו וידי זרים שלטו בו ותלה עצמו באילן גדול גם כי לא אאמין שהגרמ"פ לא ראה ספר הציוני אשר מפורסם בעולם וודאי שהגרמ"פ ז"ל ראה את ספר הציוני והמפרשים המביאים דבריו כי דברי הש"ע היו שגורים וסדורים לפניו כשלחן ערוך אלא מי שהוא אחר הכניס בתשו' ושאר ליה מארי להאי אחר".

מניסיונו האישי את שתי האופציות,¹²⁶ וייתכן שעשה כן אף על פי שהכיר את דברי הר"ח, משום שמטרתו להמעיט במספר ה"טועים", ולמה להתחיל לחלוק על חכם שהשואלים לא הזכירו את שיטתו?¹²⁷ נוסף לזה, לטעון שהייתה מהדורא קמא ומהדורא בתרא, משמעותה שהרי"ף טועה באחת מן המהדורות.¹²⁸ לפיכך נראה שהרמב"ם בוחר דווקא את האפשרות הנוחה יותר מבחינתו, בפרט שכפי שאמר מתחילה, גם אם הגרסה הנכונה ברי"ף אחרת, אין לדבר חשיבות בעיניו.

סיכום

יחסו של הרמב"ם לחילופי נוסחאות במקורות מגוון. פעמים רבות הוא מכיר בגרסאות אחדות זו לצד זו ואינו מנסה להכריע ביניהן,¹²⁹ אך בפעמים רבות אחרות הוא מכריע, עתים בצורה מנומקת¹³⁰ עתים בלא נימוק.¹³¹ לעתים הרמב"ם נוקט את גרסת רבותיו (כך בעיקר בחיבוריו המוקדמים),¹³² ולעתים יוצא נגד גרסתם. הרמב"ם השקיע מאמץ רב בחיפוש אחר כתבי יד בכל מקום שהוא חושב שהגרסה קשה, והדבר התחיל עוד בצעירותו,¹³³ אף כי כאשר הגיע למצרים ודאי נפתחו לפניו אוצרות כתבי יד.¹³⁴ ואמנם לא חדל מלתור אחר כתבי יד עד סוף ימיו, ויעידו דבריו בחיבורו המאוחר, ספר "מורה הנבוכים".¹³⁵ עוד אנו רואים שככל הנראה רק משעה שהגיע למצרים הוא מתחיל לעסוק בקטעים "בעייתיים" בתלמוד הנראים לו כתוספות סבוראיות,¹³⁶ והוא מרשה לעצמו

- 126 לפער בין מהדורא קמא לבין מהדורא בתרא המתבטא בנוסחים השונים, ראה למשל תשובות ריז, רפז, רצב, שמא. לטעות המשלבת גיליון שנכנס שלא במקומו ומהדורא בתרא, "ואין על המעתיקים תלונה", ראה תשובה תלג. לטעויות סופרים בדברי הרמב"ם, ראה תשובות שטז, שנד, תמו.
- 127 נראה שלגישה שלא להוציא חכם קדום טועה יש שתי מטרות: האחת כבוד החכם, והשנייה להסיר ספקות נגד שיטת הרמב"ם עצמו (אם גאונים גדולים אמרו כך, אולי הם צודקים והרמב"ם טועה?). וראה הערה 125.
- 128 ושני החסרונות המנויים בהערה הקודמת קיימים גם כאן, אם כי בצורה חזקה פחות.
- 129 ראה סיכום הדיון ביחסו לנוסח במשנה, וכן בדבריו בהלכות שביתת יום טוב, פרק ב, הלכה יב, ובמורה נבוכים, חלק א, פרק ל; חלק ב, פרק י.
- 130 הקדמה לסדר טהרות; ספר המצוות, ל"ת קצט; הלכות אישות, פרק יא, הלכות יב-יג; הלכות מלווה ולווה, פרק טו, הלכות א-ב; תשובה רפט; רשימת תלמידו למסכת כתובות; תשובה רנא.
- 131 כך בהקדמה לפה"מ; פה"מ, פסחים ד, (מהדורא בתרא); ערכין ח,א; דבריו על לשון פירוש בגמרא בפה"מ כלאיים ט,ח, וזבים ד,ו; גירושין ט,לא.
- 132 ראה חידושי הרמב"ם לתלמוד, שבת פ ע"א (=פירוש קדמון ממצרים, הלכות שבת יח,כג).
- 133 כך אנו למדים מהערותיו בפה"מ, מהדורא קמא, על נוסח תלתא בבי בכתב יד רבנו נסים.
- 134 כך מפורש בהלכות מלווה ולווה, פרק טו, הלכות א-ב, ובתשובה רפט.
- 135 בפרט קריאתו לתלמידו לחפש נוסחים של תרגום אונקלוס במקומות שבהם התאוריה שלו על דבריו קשה.
- 136 כעולה מכלל דיונונו ביחס הרמב"ם לתוספות הסבוראיות בתלמוד.

יותר ויותר לחלוק על רבותיו גם בענייני נוסח.¹³⁷ הרמב"ם מתאמץ להסתמך דווקא על כתבי יד עתיקים ומוסמכים,¹³⁸ ומגייס לעזרתו כמה קריטריונים: צורת הכתיבה, המרמזת על עתיקות;¹³⁹ סופר תלמיד חכמים מפורסם;¹⁴⁰ מחיר כתב היד כאינדיקציה למהימנותו;¹⁴¹ והיות כתב היד "נקרא לפני חכמי התלמוד".¹⁴² לקבלה במסורת של נוסח יש מרכיב מסוים, אבל לא מרכזי.¹⁴³ חשוב בעיניו, כמובן, גם מספר כתבי היד התומכים בדעתו,¹⁴⁴ אך גם אם יש רק כתב יד יחיד התומך בדעתו, הוא נסמך עליו, אם הסברה ו"דרך התלמוד" נוטה לכך, ואף מחליט לתקן מסברה גמורה.¹⁴⁵ אפשר שהרמב"ם נותן משקל גדול יותר לכתבי היד שמצא במצרים מלכתבי היד המערביים/ספרדיים.¹⁴⁶ בכל הנוגע לסברה, הרי זו מתחלקת גם לסברה הפשוטה, "השכל הישר", גם ל"דרך התלמוד" ולשיקולים שבמשא ומתן התלמודי.¹⁴⁷

מהם הסבריו של הרמב"ם בעניין טעויות המעתיקים? לעתים הוא מסביר את הדבר כתוצאה של הגהה שחדרה לפניו הספר,¹⁴⁸ לעתים כטעות בסברה של המעתיק,¹⁴⁹ ולעתים הוא מדבר על "שיבוש" סתם בלא לפרט.¹⁵⁰

- 137 כגון בתשובה רפט; אישות יא, יב-יג. שם חלק גם על דעתו-עצמו במהדורא קמא של פה"מ; גירושין ט, לא; מלווה ולווה טו, א-ב.
- 138 והדבר דומה ליחסו לנוסח המקרא (ראה לעיל, הערה 3).
- 139 מלווה ולווה. וראה בעיקר הערה 89.
- 140 פה"מ בבא בתרא י, ט מהדורא קמא, ופירוש ערבי לתלמיד הרמב"ם (?), הובאו בסוף דיונונו על תוספות סבוראיות: "תלתא בבי בכתב רבינו נסים".
- 141 ראה בפירוש הערבי שם: "ונמכרו במאתים דינאר מראבטיה להיותן נוסחה נכונה". יש בציין מחיר כתב היד היסמכות על vox populi, בדומה להיסמכות על ספרו של בן-אשר, ש"עליו היו הכל סומכין".
- 142 ספר המצוות, ל"ת קצט, וראה דיונונו שם, שככל הנראה כוונתו לומר שההעקפה נמצאת ב"מיינסטרים" של הישיבות ואינה ממקור עלום.
- 143 ראה עדיות א, ג (קבלתו מאביו); מו"נ א, מח: "עם מה ששמעתיו בעת ההוראה"; ודיונונו בתשובה תמב (בתחילת הדיון על נוסח המשנה – "אלא מן הזקנים, לא מן הספרים", אם מדובר במסורת או בסברה). ותן דעתך לנוסח הרמב"ם התדיר בנוגע לנוסחאות המשנה: "יש קורין" – מסורת שבעל פה?
- 144 ראה אישות יא, יג: "וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים". ותשובה רפט: "אבל הנה מצאתי כל הנסחאות הישנות".
- 145 כמוכח מחידושי תלמיד הרמב"ם לכתובות, וכן עולה מדיוני הנוסח על תוספות סבוראיות, שלא נראה שפסק בהן מתוך כתבי יד מבלי שהציג אותם (בפרט במקום שבו הוא אומר את הדברים בלשון שמא).
- 146 ראה תשובה רפט: "ונוסח זה לא היה בספרים שלנו בארץ מערב אבל הנה מצאתי כל הנסחאות הישנות וכך כתוב בהן". מלווה ולווה: "והגיע לידי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על הגוילים". ואפשר שמסייעת לזה העובדה שהרמב"ם חוזר בו מהיסמכותו על תלתא בבי של רב נסים - נוסחה מערבית - בפה"מ בבא בתרא.
- 147 כמבואר בהלכות מלווה ולווה טו, א-ב, ובעוד דיונים במשנה תורה ובמקומות אחרים.
- 148 כך בנוגע למקורות שאותם הוא חושד כ"תוספת סבוראית" או "לשון פירוש" בתלמוד, וכך גם בתשובה רנא: "היא הגהה מי שאינו מבין נכנסה בנוסח ההלכות".
- 149 הקדמה לסדר טהרות.

נראה שהרמב"ם הולך לפי הכלל שנקט בו לגבי המשנה (תשובה תמב), "וכי המשנה ספר העזרה היא, שאין בה אות חסירה או אות יתירה? ומניין אנו יודעים האיך כתב רבינו הקדוש במשנה?", ככלל מנחה גם בשאר הספרים. בלשון דומה הוא אומר לגבי אונקלוס (מורה נבוכים א, מח):

הסביר ביותר בעיני שזאת טעות שנפלה בכתבי היד, שהרי אין בידינו כתב יד של אונקלוס, שנאמר שמה יש לו פירוש לכך.

במילים אחרות, עלינו להשתמש בכל הכלים האפשריים בניסיון לשחזר את הנוסח הקדום, על ידי חיפוש בכתבי יד ועל ידי הסברה. כאשר הסברה אינה מכריעה, וגם כתבי היד אינם יכולים לסייע לנו להכריע, נשאר המאזניים מעויין.¹⁵¹ אם ניתן לתלות את נוסח כתבי היד בטעות המעתיקים, כש נוסחם מנוגד לסברה, הדבר עדיף,¹⁵² כאשר לגבי מקורות קדומים החלופה היא להשאיר את הדבר בצריך עיון,¹⁵³ ולגבי מקורות מאוחרים לחלוק עליהם.¹⁵⁴

אם כן, מצודת נוסחאותיו של הרמב"ם פרוסה על כל הספרים: מקרא, תרגום, משנה, תוספתא, תלמודים, מדרשים ורי"ף. בכל מקום הוא תר אחר נוסחאות מדויקות, וכורך גם את התוספות הסבוראיות בתלמוד בעניין זה. וכשהוא נושא מלמצוא כתבי יד העשויים לסייע לסברתו, לעתים הוא מוותר עליה, אם אינה כה חזקה, ועתים מחליט בכל זאת שכל הנוסחאות מוטעות, ויש לתקן את הטקסט.

150 הקדמה לפה"מ; פה"מ ערכין ח, א; אישות יא, יב-יג; גירושין ט, לא; מלווה ולווה טו, א-ב; ב; חידושו לעירובין לח ע"ב, ולכתובות ד ע"ב.

151 כבמקורות המובאים לעיל, הערה 129.

152 ועדיף לתלות בטעות המעתיקים מלדבר על מהדורא קמא ומהדורא בתרא. ראה הדיון בנוסח דברי הר"ף, תשובה רנא.

153 דוגמת הדיון באונקלוס, מורה נבוכים, חלק א, פרק מח.

154 דוגמת הדיון בנוסח דברי הר"ף, תשובה רנא.

ביבליוגרפיה

ספרות מקור

גולדברג, אהלות – א' גולדברג, מסכת אהלות – מהדורה מדעית, ירושלים תשט"ו

גולדברג, עירובין – א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת עירובין, ירושלים תשמ"ו

דברי יוסף – ש' שטובר (מהדיר), ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי, ירושלים תשנ"ד

דקדוקי סופרים השלם, כתובות – מ' הרשור, מסכת כתובות עם שינוי נוסחאות מכתבי יד של התלמוד, ירושלים תשל"ב–תשל"ז

דקדוקי סופרים השלם, גיטין – ה' פרוש, מסכת גיטין עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי היד של התלמוד, ירושלים תש"ס–תש"ע

הלכות גדולות – ע' הילדסהיימר, ספר הלכות גדולות, חלק ג, ירושלים תשמ"ז

הלכות פסוקות – ס' ששון, ספר הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון זצ"ל, ירושלים תשי"א

חידושי הרמב"ן, מהדורת שבט – ע' שבט, חידושי הרמב"ן למסכת כתובות, ירושלים תש"ן

מבוא לנוסח המשנה – י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תשס"א

מורה נבוכים, מהדורת שוורץ – מ' שוורץ, מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, תל-אביב תשס"ג

מורה נבוכים, מהדורת קאפח – י' קאפח, מורה הנבוכים, ירושלים תשל"ז

משנה זרעים עם שינויי נוסחאות – נ' זק"ש, ששה סדרי משנה עם שינויי נוסחאות, ירושלים תשל"ב

משנה ערכין – מ"א קרופ, מסכת ערכין - מהדורה מדעית על ידי המחשב, הילדסהיים-ניו-יורק תשל"ז

משנה תורה – י' מקבילי (עורך ראשי), י' קארה וה' גרשוני (עורכי משנה), משנה תורה, מהדורת מופת מנוקדת בכרך אחד, הוצאת ישיבת אור וישועה (בשיתוף ישיבת תורת החיים), מהדורה שלישית, חיפה תשס"ט

פה"מ – י' קאפח, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ג

פה"מ תרגום קורח – ד' ביטון, ח' הירשמן, י' לביא בן-דוד (עורכים), ע' קורח (מתרגם), ששה סדרי משנה עם פירוש המשנה להרמב"ם, ירושלים תשס"ט

פה"מ תרגום דירנבורג – נ' דירנבורג, סדר טהרות עם פירוש הרב ר' משה בן מימון זצ"ל, ברלין תרמ"ז

פירוש הגאונים לסדר טהרות – י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים תשמ"ב
ספר המצוות – י' קאפח, ספר המצוות לרמב"ם עם המקור הערבי ותרגום לעברית, ירושלים תשנ"ד

תוספתא (ליברמן) – ש' ליברמן, תוספתא ע"פ כתב יד ווינה, ניו-יורק תשמ"ח

תוספתא כפשוטה – ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו-יורק תשמ"ח

תשובות הרמב"ם – י' בלאו, תשובות הרמב"ם, תשי"ח-תשכ"א

מחקרים

אדלר – א' אדלר, העקרונות השיטתיים כיסוד לחזרותיו של הרמב"ם מפירוש המשנה למשנה תורה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, אייר תשמ"ז.

אברמסון – ש' אברמסון, "מן בית הרמב"ם ומבית מדרשו", מחקרי תלמוד ג, ירושלים תשס"ה
אלוני, משנה עם ניקוד ארץ-ישראלי – נ' אלוני, "קטע משנה עם ניקוד ארץ-ישראלי", בתוך ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 30–40

בנדיקט – ב"ז בנדיקט, הרמב"ם ללא סטייה מן התלמוד, ירושלים תשמ"ה

ברודי – "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", בתוך י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד א, ירושלים תש"ן

מבוא למשנה תורה (אנגלית) – I. Twersky, Introduction to the Code of Maimonides, Yale University 1980

פאור – י' פאור, "על גרסה אחת למסכת נדה מתקופת הסבוראים אצל הרמב"ם", תרביץ סה (תשנ"ו)

פיקסלר – ד' פיקסלר, "הרמב"ם ושיטת הרבדים", צהר טו (תשס"ג), עמ' 35–54

פוקס – ע' פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תשס"ג

צורבל – ת' צורבל, עדה ולשון כה, מסורת הלשון של הרמב"ם, ירושלים תשס"ד

רוזנטל, משנת עבודה זרה – ד' רוזנטל, משנת עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א

רוזנטל כריתות – י' רוזנטל, מסכת כריתות [בבלי] - לחקר מסורותיה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד

מאגרים מקוונים

כתבי יד תלמודיים

<http://web.nli.org.il/sites/nli/Hebrew/collections/jewish-collection/Talmud/Pages/default.aspx>

משנה כתב יד לו (Cambridge Add. 470.1) : <http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-00470-00001/1>

פרויקט ליברמן – <http://lieberman-institute.com>

פרויקט פרידברג לחקר הגניזה – <http://genizah.org>

קוהלת רבה, סינופסיס – <http://bit.ly/16r8QMj>